

Г. ҚОСЫМОВА, Р. РАХМЕТОВА

Қазақ тілі

Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық

7

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі ұсынған

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының сарапшыларымен келісілді

Алматы «Атамұра» 2017

ӨОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2.Каз-922
Қ 67

*Оқулық Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі
бекіткен негізгі орта білім беру деңгейінің 5–9-сыныптарына арналған
«Қазақ тілі» пәнінің жаңартылған мазмұндағы Типтік оқу
бағдарламасына сәйкес дайындалды.*

Қосымова Г., Рахметова Р.

Қ 67 Қазақ тілі: Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық/Қосымова Г., Рахметова Р. – Алматы: Атамұра, 2017. – 192 бет.

ISBN 978-601-306-757-5

ӨОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2.Каз-922

ISBN 978-601-306-757-5

© Қосымова Г., Рахметова Р., 2017
© «Атамұра», 2017

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті оқушы!

Ұсынылып отырған бұл оқулық – ХХІ ғасырдың оқулығы.

«ХХІ ғасыр несімен бағалы, немен ерекшеленеді?»

«Бүгінгі күні білім беру ісінде қандай ұстанымдарды басшылыққа алуымыз керек?» деген сұрақтардың төңірегінде білім берудің ұстанымдары да өзгерді. Олар:

1. Өмірлік білім ұстанымы. Өмірлік білім – барлық адамға, барлық қоғамға тән, жалпыға ортақ игілік. Өмірлік білім деп отырғанымыз – адамзаттың күнделікті тіршілігінде сәт сайын қолданылатын білімдер жиынтығы. Бұл білімді ана тілінде алып, күнделікті ана тілінде қолдану маңызды.

2. Тарихи сана ұстанымы. Бұл – ғасырлар бойы адамзат мәдениетінде өмір сүріп, өткен ұрпақтардың танымымен, еңбегімен қалыптасқан ата-баба мәдениетін, ұлттық құндылықтарды саналы түрде игеру, жастарды тіршіліктің мәнін түсінуге, өмірді сүйеге жетелеуге ұмтылдыру деген сөз. Даналықтың көзі, ұлттың шежіресі, халықтың өмір тәжірибесі жинақталған рухани қазына – мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер, бейнелі сөздер мен афоризмдер арқылы қалыптасатын тарихи сана жастарды «ойлай алатын адам» дәрежесіне көтереді.

3. Ғылыми-философиялық ойлау ұстанымы. Бұл тілді тек қарым-қатынас құралы ғана емес, таным құралы деп қарау. Ғылыми-философиялық ойлаусыз біздің тірлігімізде сәт сайын ұшырасып жататын ғаламдық заңдылықтардың – жалқы мен жалпының өзара байланысының, себеп пен салдардың арақатынасының, ұқсату мен сәйкестендірудің, қарама-қарсылықтар бірлігі мен күресінің аражігі ажыратылмайды. Бұл жерде *неге, қалай* деген сан түрлі сұрақтарға жауап іздеп үйрену, білмейтінін біліп, түсінуге, әлем ақиқатын танып, ой түюге ұмтылу – адамды рухани кемелдікке, данышпандыққа бастайтын жол.

Даналық тек білім аясында шектеліп қалмайды, оның негізгі өлшемі – түсінік. Өр нәрсені білу бір басқа да, түсіну – басқа: яғни білім оқумен келсе, түсінік оқығанды көкейге тоқумен, ой қорытумен қалыптасады. «Қазақ тілі» пәнін қазіргі білім жүйесінде жастардың қабілетін ашып, мүмкіндігін арттыратын пән ретінде оқыту. Бұған шығармашылық жұмысты жасай алу, дұрыс сөйлей және жаза білу, ойлаудың даралығы, идеяны егжей-тегжейлі зерттеу қабілеті, өз идеясына дәл атау беру қабілеті жатады. Осыған байланысты «жан-жақты

жетілген адам» тәрбиелеу деген қағиданы мұрат тұту білім беру ісіндегі ғылыми-философиялық ұстаным да болмақ.

4. Көшбасшылық ұстанымы. Көшбасшылық – өзін-өзі таныған, өзін өзгеге таныта алған, топта жұмыс істей алатын, адамгершілігі мол еркін Тұлға деген сөз. Көшбасшылық қасиет жалпыадамзаттық құндылықтарды игерумен, еркін ойлаумен, демократиялы қоғамда басқалармен диалогке түсе алуымен, топпен бірге жұмыс жүргізе алу қабілетімен байланысты. Менмендігі жоқ, мемлекетшіл Тұлға ғана өзі әрекет ететін қоғамдық ортаға бейімделеді, қоғамға бейімделу деген сөз – басқа қоғам мүшелерімен бірлесіп жұмыс істей алу, ел мүддесі жолында басқалармен өзара түсіністікте еңбек ету. Аристотельше айтсақ, егер адам қоғамда қарым-қатынасқа түсе алмаса, онда ол мемлекеттің құрушысы бола алмайды. Әл-Фараби де, М.В. Ломоносов та қоғамға пайдалы болуды көздеген парасатты, ізгілікті және эмоционалдылықты қолдады.

5. Эмоционалды интеллект ұстанымы. Эмоционалды интеллект дегеніміз эмоцияны қабылдау, бақылау және бағалау. Ол туа бітетін қасиет емес, оны дамытуға болады. Ғалымдардың анықтамасында эмоционалды интеллект – өзінің және басқалардың сезімі мен эмоциясын сүзгіден өткізе алу қабілеті, оларды айыра алу, өз ойлауы мен іс-әрекетіне пайдалана алу мүмкіндігі, сезімін басқару қабілеті.

Ұлттық құндылықтардың бірі саналатын қазақ тілі – бізге бабалардан қалған аманат, сондықтан ана тіліңді сүй, қадірле! Бұл – тарихы сандаған ғасырларға тамырланған жасампаз, өміршең тіл! Оны Мәңгілік Елдің мызғымас іргетасы, жасампаздыққа апарар құралы, салт-дәстүрлердің қайнар көзі ету – сенің қолыңда, жас ұрпақ!

Авторлардан

1-бөлім

АУА РАЙЫ ЖӘНЕ КЛИМАТТЫҚ
ӨЗГЕРІСТЕР

1–2-сабақ

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АУА РАЙЫН БОЛЖАУЫ

ОЙ ТҮРТКІ

1. Сен ауа райын болжай аласың ба?
2. Қазақ халқының астрономиялық түсініктері жайлы не білесің?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, қазақ халқының табиғатты қалай зерттегені туралы ой бөлісіңдер.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. «Кім көп біледі?» ойыны. Сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтінде аталған наным-сенімге байланысты халық арасында қандай тыйым сөздер бар?
2. Аспан әлеміндегі халық нанымы бойынша қасиетті саналатын ғаламшарлар мен жұлдыздар туралы не білесіңдер? Өз ойларыңды айтып пікірлесіңдер.

Тілдік бағдар

Орфографиялық норма

«Орфография» сөзі «дұрыс жазамын» дегенді білдіреді. Орфография – сөзді бірізді жазудың тәсілдерін белгілейтін ереже. Орфография дыбыстарды қандай әріппен беруді, сөздерді, оның бөлшектерін бірге, бөлек немесе дефис арқылы жазуды, бас әріптердің қолданылуын, тасымал тәртібін белгілейді.

Қазақ тіліндегі жалғаулар негізінен буын үндестігіне және дыбыс үндестігіне бағынып жалғанады. Кей жағдайларда жалғаулар буын үндестігіне бағынбай да қолданылады:

1. Көмектес септігінің жалғауы буын үндестігіне бағынбай жалғанады. Мысалы: *баламен, қонақпен* т.б.
2. Сөздің соңғы буынында *ә* дыбысы, *я* әрпі бар сөздерге және *х* дыбысына аяқталған сөздерге жуан қосымша жалғанады. Мысалы: *тарихқа, қияға, күнәға* т.б.

3. Соңғы буында *ю* әрпі бар сөздерге, *рк, рг, кт, ск, нк, лк, нг, нкт* сияқты дыбыстар тіркесіне және жіңішкелік белгісіне (*ь*) аяқталған сөзге жіңішке қосымша жалғанады. Мысалы: *ансамбльден, рутьді, Томскіден, хирургке, полюске, циркте* т.б.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Төмендегі сөздердің қайсысы бас әріппен жазылатынын айт. Тасымал қалай жасалатынын көрсет.

Адам, сәбит мұқанов, күн (ғаламшар атауы), шотландия, қазақстан, тайбурыл, ақбозат (жұлдыз атауы), жайлау, жұлдызнама, жұлдыз, жетіқарақшы, дауыл, қазақтар, ырым.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Қосымшалар буын үндестігіне бағынбай жалғанатын сөздерге орфографиялық сөздіктен мысал келтір.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, тақырыбын қой. Мәтін мазмұны бойынша парталасыңа сұрақ қойып, жауабын бағала.

Ауа райын болжау – белгілі бір аймақтың алдағы уақыттағы ауа райы жағдайы туралы ғылыми мәлімет. Бұрын күн сәулесін, бұлттарды және басқа да табиғат құбылыстарын бақылай отырып, ауа райын алдын ала болжайтын.

Ұлан-байтақ кең далада мал бағып, ұзақ күндерді табиғат аясында, түндерді жұлдызды аспан астындағы мал күзетінде өткізген қазақ халқы табиғат құбылыстарын бақылаудан туған көпжылдық тәжірибелерін қорытып, аспан әлемі туралы астрономиялық түсініктер мен ілім жинақтаған.

Табиғат құбылыстарының айналып келіп отыруын – күн мен түннің, жыл мезгілдерінің, ай жаңалануының алмасып отыруын мұқият бақылап, есептей білудің қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі үшін орасан зор тәжірибелік маңызы болған. Қазақтар осы есеп арқылы жайлауға қай уақытта көшу, күзеу және қыстауға қашан келу, қойды қай уақытта қырқу, қай мезгілде мал төлдету, соғымды қашан сою, егінді қай мезгілден бастап салу, шөпті қашан шабу сияқты шаруашылыққа қолайлы мерзімдерді дәл басып, нақты белгілеп отырған.

Бұл табиғат құбылыстарының өзгерісін, жұлдызды, аспанды бақылаудан тұған. Халықтың ғасырлық тәжірибесінде жинақталған астрономиялық түсініктер мен білімдер негізінде байырғы қазақ күн-тізбесі жарыққа шықты.

Қазақтар шетсіз, шексіз кең далада мал бағу, көшіп-қону, жолаушы жүру, түн қату және аң аулау, төрт құбыланы анық айыру, қараңғы түндерде жұлдызды аспанға қарап, бағыт-бағдарды белгілеу, өткел, суат, қоныс, құдықтарды дәл табу сияқтыларды ұрпақтарына үйретіп, айтып отырған.

(С. Қалиев. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» кітабынан)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді талда. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгіле. Өз ойларыңды қорытындылап жаз.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағаным қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіннен алынған төмендегі сөздерді зат есімше түрлендіріп, жалғау жалға. Оларды егістікпен тіркестіріп, сөйлемдер құра. Жалғаулардың нормаға сай жазылуын қадағала.

Жайлауға көшу, қой қырку, мал төлдету, соғым сою, егін салу, шөп шабу.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтін үзіндісінен алынған төмендегі сөйлемді кіріспе етіп алып, сұраққа жауап ізде.

Ауа райы болжамы халықтың кәсіп түрлеріне қалай көмектескен?

Ауа райы болжамы әр салада қызмет ететін ғаламшар тұрғындары үшін: ауылшаруашылығында, кеме тасымалында, балық аулауда, қорғаныста, туризмде, авиацияда, су ресурстарын басқаруда, өнеркәсіп өндірісінде, зілзала мен табиғи апаттардың алдын алуда қызмет ететіндер үшін өте маңызды.

(«Табиғат». Балалар энциклопедиясынан)

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Суреттерге қарап, «Жердің Күнді айналуы және айнала қозғалуы күн, түн және түрлі жыл мезгілдерінің ауысуын тудырады» деген сөйлемді негізге алып, жыл мезгілдері туралы білетіндеріңді сұрақ-жауап түрінде жаз.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Ауа райына қатысты қандай тыйым сөздерді білесің? Тыйым сөздерді не үшін білу керек?

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағын» толтыр.

- Бүгінгі сабақтан не білдің, бұрын нені білетіңсің?
- Сөйлем соңында нүкте, сұрақ белгісі, леп белгісін дұрыс қолдана алдың ба?
- Тыйым сөздерді не үшін білу керек?

3–4-сабақ

КЛИМАТ ПЕН ТАБИҒАТ

ОЙТУРҒИ

1. Климат дегеніміз не? Ол туралы не білесің?
2. Қазақстанда қандай климаттық аймақтар бар?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді ұнтаспадан тыңдап, тірек сөздерді тап.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Сенің туған жеріңнің табиғаты қандай?
2. Сен тұратын жерде қандай климаттық өзгерістер болады?
3. Ата-әжеңнен, әкең мен анаңнан климаттағы болып жатқан өзгерістер туралы қандай әңгіме естідің?

Тілдік бағдар

Шылаулардың жазылу емлесі

Шылаулардың көпшілігі өздері байланысатын сөздерден бөлек жазылады және кейбіреуі дефис арқылы жазылады.

1. *Және, мен (бен, пен)* шылаулары бірыңғай мүшелер мен ыңғайлас мәнді сөйлемдерді байланыстырып, қайталанбай қолданылады. Сондықтан бұл жалғаулықтар байланыстырған сөздер мен сөйлемдердің арасына үтір қойылмайды. Мысалы: *Алыс пен жақынды жортқан білер* (мақал). *Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау, Бірінің сөзі жамау, бірі құрау* (Абай).

2. *Да (де, та, те)* шылауы өзі қатысты сөздің соңғы дыбысына қарай үндестік заңы бойынша бірде *да*, бірде *де*, бірде *та*, бірде *те* болып өзгеріп отырады. *Да (де, та, те)* бірде жалғаулық, бірде демеулік ретінде қолданылып, өзіне қатысты немесе байланыстырып тұрған сөзден бөлек жазылады. Мысалы: *Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та, бар қалан* (Абай). *Толқын да, ағыс та күшейген* (Ғ. Мүсірепов).

3. *Ма (ме, ба, бе, па, пе)* демеулік шылауы сөйлемге сұрау мәнін үстеп, сұраулы сөйлем жасаудың бір жолы болып табылады да, өзі тіркескен сөзден бөлек жазылады. Мысалы: *Ақын аты ақын ба,*

Құрғақ сөзбен мақтаса? (Жамбыл). Ерте ме, кеш пе, пайдаға ма, зиянға ма сен де барыңды бересің (Ғ. Мүсірепов).

4. Өзінің алдындағы сөздің белгілі бір септік жалғауында тұруын қажет ететін шылаудың түрін септеулік шылаулар дейді. Мысалы: *жөнінде, үшін, сайын, арқылы, таман, дейін, соң, кейін, бұрын, әрі, бері, гөрі.*

5. Тілімізде *-ақ, -ай, -ау, -мыс (-міс), -ды (-ді)* демеулік шылаулар өзінен бұрын тұрған сөзбен дефис (-) арқылы жазылады. Мысалы: *Өзің-ақ бар! Күннің суығын-ай! Орнын жаңа тауып-ты-ау! Кісілер келді-ау деймін (Б. Момышұлы). Осындай көп хабарға қанып келген-ді (М. Әуезов).*

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Суреттерге қарап, сөйлемдер құра. Сөйлемдерге шылаудың түрлерін қатыстыр.

Қажетті сөздер: тасу, жылу, суу, туу, жауу, жоғарылау, құрғау.

О ҚЫ Л Ы М

4-тапсырма. Мәтінді оқып, мазмұнындағы ақпараттарды салыстыр.

Теңіздің алыс-жақындығы жердің климатына ықпал етеді. Жағалаудағы аймақтарға жайлы қыс және салқын жаз тән болса, теңізден қашық жерлердің жазы ыстық, қысы суық келеді.

Айналасындағы жазықпен салыстырғанда таулардың климаты анағұрлым ылғалды болады. Тауларға жауын-шашын мол жауады. Өйткені теңіз деңгейінен биік жерлердің температурасы төмен болады. Тауда климат тез өзгереді. Тау биіктеген сайын температура салқындай береді.

Таудың етегінен шыңына дейін түрлі-түрлі өсімдіктер мен ағаштар өседі. Кей таулардың етегінде жүзгін, жыңғыл, жантақ, шеңгел тәрізді шөл далалық өсімдіктер, одан кейін жалпақ жапырақты ормандар, ал басына қарай самырсын мен шырша тәрізді қылқанжапырақты ағаштар кездеседі. Одан әрі қарай ағаштар сирейді. Биік таулардың басын жалаңаш тас немесе мәңгі қар мен мұз құрсап жатады. Табиғаты қатал болғандықтан, тауларда тіршілік ету оңай емес.

Шөл далалардың ауа райы тұрақты емес. Ол – температурасы жиі-жиі құбылып тұратын қатал орта. Кейбір шөл далаларда климат күндіз өте ыстық, ал түнде температура нөлге дейін түскенде, өте суық болады. Ыстық шөл далалар жыл бойы үздіксіз күн шығып тұратын субтропикалық аймақтарда кездеседі. Шөл даланың қатты желінен шаң бораны немесе құмды боран тұрады. Сағатына 120 км үрлейтін желді борандар өте үлкен және бүкіл құмды дөңнің құмын жылжытып, орнынан қозғап жібереді.

Шөл далаларда әртүрлі аңдар тіршілік етеді. Шөл далада тіршілік ететін аңдар судың тапшылығына, өте ыстық температураға және қоректің аздығына бейімделген. Шөл даланың кейбір аңдары мүлдем су ішпейді. Олар керек суды жейтін қоректерінен алады. Құм шілі балапандарына өз қауырсынының астындағы суды береді. Түйе – шөлге барынша шыдамды жануар. Түйелер салқындау үшін бір-біріне жақын жүреді.

Судың тапшылығынан шөл далада өсімдіктер аз өседі. Шөл дала өсімдіктері ұзын тамырлары арқылы жерасты суларынан нәр алады. Шөл далада құмырсқалар үйіріліп жүрген немесе сүтқоректілер қазып тастаған жерлерде жерасты суы кездеседі.

(«Таулар. Шөлдер». Балалар энциклопедиясынан)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. «Қазақстандағы климаттық аймақтар» деген тақырыпта кластер жаса. Ойыңды нақты деректермен дәлелде.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Тауларда қандай аңдар тіршілік етеді? Өздеріңе ұнайтын аң туралы әңгіме жаз.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Шылаулар орфографиялық нормаға сай жазылған табиғат туралы 5 сөйлем жаз.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. «Кім білгір?» ойыны. Топқа бөлініп, аң, құс, шөп атауларына қатысты теңеу мәніндегі сөз тіркестерін ата. Қай топ көбірек айтса, сол топ жеңеді. Мысалы: *бозторғайдай шырылдады, тікендей қадалды.*

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Өлеңді негізгі бөлім етіп алып, кіріспе мен қорытындыны өзің ойластырып, әңгіме жаз.

Жау, жаңбыр!

Аяқасты түнеріп
Туған жердің аспаны.
Көптен күтіп жүр едік,
Жауын жауа бастады.

Өтсе екен деп селдетіп,
Нөсер төпеп ауылды.
Барлығымыз әндетіп
Шақырдық-ау жауынды.

Жау-жау, жаңбыр,
Жау, жаңбыр,

Кең далаға көлбеген.
Жау-жау, жаңбыр,
Жау, жаңбыр,
Егінжайға шөлдеген.

Жау-жау, жаңбыр,
Жау, жаңбыр,
Егін өссе, береке.
Жау-жау, жаңбыр,
Жау, жаңбыр,
Елге әкелер мереке...

(Ескен Елубаев. «Күміс кебеже»)

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Өлеңдегі сөздердің орфографиялық нормаға сай жазылуына көңіл бөл. Демеулік шылау бар сөзді тап.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

5–6-сабақ

ҰЛЫ ДАЛА ТАБИҒАТЫ

ОЙТҮРТКІ

1. *Ұлы Дала* дегенді қалай түсінесің?
2. Қазақ халқы неге өзін «Ұлы Дала перзентімін» деп атайды?

ТЫҢДАЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді ұнтаспадан тыңдап, негізгі мәліметтерді ірікте.

ТЫҢДАЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Ұнтаспадағы өлеңді тыңда. Қай сөздер бас әріппен жазылды?

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Тілімізде «тұмша» деген сөз бар. Тұмша – ластанған тұман. Түсі қоңыр-сарылау келеді. Оның құрамына тұман және өнеркәсіптер, автомобильдер, тұрмыстық химия бөліп шығаратын ластаушы зиянды заттардың қосындысы кіреді.

Есте сақта!**Септік жалғау**

Септік жалғау зат есімге жалғанғанда, оған белгілі бір грамматикалық мағына үстеп, сөйлемде оны басқа сөздермен байланысқа түсіреді. Қазақ тілінде 7 септік бар: **атау септік** ойдың, іс-әрекеттің иесін білдіреді: *бала жүгірді, сурет ілінді*; **ілік септік** зат кімнің меншігі екенін, не нәрсеге тән екенін білдіреді: *Асқардың компьютері, судың сылдыры*; **барыс септігі** іс-қимылдың бағытын, мекенін, мезгілін білдіреді: *әкесіне қарады, мектепке барды, кешке дейін*; **табыс септік** затты нұсқайды: *суретті көрді, інісін кездестірді*; **жатыс септік** іс-қимылдың орнын, мекенін, мезгілін, кімде екенін білдіреді: *тауда өседі, күзде жауады, анасында бар*; **шығыс септік** заттық мағынаны, әрекеттің шығу көзін, мекенін, мезгілін білдіреді: *шашынан ұстады, кірпіштен қалады, үйден шықты, былтырдан білемін*; **көмектес септік** іс-қимылдың амалын, істелу құралын, бірлестікті білдіреді: *балтамен шапты, сөзбен жеңді, Асқармен бірге істеді*.

Зат есім көптік, тәуелдік жалғаулы тұлғада тұрып та септеле береді. Тәуелденген зат есімнің септелуін жай септеумен салыстырғанда *барыс, табыс, жатыс* септіктерінде айырмашылық бар. Мысалы:

Жай септеу:

- А. кітап
- І. кітаптың
- Б. кітапқа
- Т. кітапты
- Ж. кітапта
- Ш. кітаптан
- К. кітаппен

Тәуелді септеу:

- кітабым, кітабың, кітабы
- кітабымның, кітабыңның, кітабының
- кітабыма, кітабыңа, кітабына
- кітабымды, кітабыңды, кітабын
- кітабымда, кітабыңда, кітабында
- кітабымнан, кітабыңнан, кітабынан
- кітабыммен, кітабыңмен, кітабымен

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Өзің тұратын елді мекеннің суретін сал. Содан кейін нақты деректермен дәлелдеп, шағын мәтін құрастыр. Септік жалғауларын орфографиялық нормаға сай жаз.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқы.

Климаттық өзгерістердің зардаптары

Арктика мұздарының еруі мұхиттық ағыстардың өзгеруіне және осы аймақта температураның көтерілуіне соқтыруы мүмкін. Мұздықтардың еруі мен мұхит суының жылынуы нәтижесінде теңіз деңгейі көтеріледі. Жауын-шашынның молдығынан көптеген аймақтарда тасқын болып жатыр. Күшті дауылдар, аптапты қуаңшылық, жылу толқындары жиілеген. Жан-жануарлардың салқынырақ аймақтарға көшуі нәтижесінде экожүйенің өзгеруі орын алып отыр.

Ғаламдық жылынудың әсерінен жаңбыр жауу түрлері де өзгереді. Жауын мөлшерінің төмендеуінен жерасты сулары азаяды, ал теңіз деңгейінің көтерілуінен жағалау аймақтарындағы су ластанады. Бұл факторлар ауызсу мен егінді суаратын судың тапшылығына әкеледі.

Ғаламдық жылынуды азайтуға көмектесетін көптеген шаралар бар. Олардың бірқатары:

- Ағаштарды көбірек отырғызу және ормандарды кесуді тоқтату.
- Шамдарды және басқа да электр құралдарын өшіріп жүру арқылы қуатты үнемдеу, осылайша табиғи ресурстардың сақталуын қамтамасыз ету.
- Қоқыс көлемін азайту, қоқысты қайта өңдеу табиғи ресурстардың сақталуына өз септігін тигізеді.

(«Табиғат». Балалар энциклопедиясынан)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Климаттық өзгерістің түрлерін анықтап, мәтіндегі деректер бойынша орын алған аймақтарды диаграммаға түсір.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіннен септік жалғауларын тауып, қай септікте тұрғанын анықта. Олар қандай қызмет атқарып тұр?

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Төменде берілген сұрақтардың төңірегінде пікірлесіңдер.

- Климаттық өзгерістердің басты себептері неде?
- Ормандарды жою дегенді қалай түсіндіңдер? Оның климаттық өзгеріске әсері қандай?

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Ғаламтор материалдарын пайдаланып, өлемде болып жатқан климаттық өзгерістер туралы эссе жаз.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- Бүгін не үйрендің?
- Септік жалғауларын дұрыс қолдандың ба?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

7–8-сабақ

АУАСЫЗ ТІРШІЛІК ЖОҚ

ОЙТУРҒИ

- Ауа неден тұрады?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, атмосферадағы элементтердің пайызын диаграммаға сал.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап ізде.

1. Құрлықты құрайтын қанша континентті білесің?
2. Жеті құрлықтағы жануарлар мен өсімдіктердің тіршілік етуіне ауа мен климат қалай әсер етеді?
3. «Тіршілік бастапқыда суда басталып, біртіндеп жер бетіне көшті» дегенді қалай түсіндің?

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. «Ауадағы тіршілік көздері» деген тақырыпқа кластер жаса. Ойларыңды дәлелде.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Оттегін қолданатын салалар туралы ой бөлісіңдер.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;

- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Табиғаттағы көміртегінің айналымы дегенді бір-біріңе түсіндіріңдер. Өрі қарай зерттеу жүргізу керек пе, жоқ па? Жоспар құрыңдар.

Тілдік бағдар

Көптік, тәуелдік және жіктік жалғаулар

Қазақ тілінде жалғау төрт түрге бөлінеді: *көптік жалғау, тәуелдік жалғау, септік жалғау, жіктік жалғау*.

Көптік жалғаулар: *-лар, -лер, -дар, -дер, -тар, -тер*. Сөзге үндестік заңы бойынша осылардың біреуі жалғанып, заттың көптігін білдіреді: *оқушы+лар, ұй+лер, ағаш+тар, адам+дар*. Сонымен бірге заттың көпке ортақ екенін де білдіреді: *ұйлеріңе қайтыңдар, қонақтар шайларын ішті* т.б.

Тәуелдік жалғау бір не бірнеше заттың бір ғана затқа немесе адамға меншікті екенін білдіреді: *менің елім, сенің қаламың, оның балалары*; бір не бірнеше заттың көп затқа немесе көп адамға меншікті екенін білдіреді: *біздің еліміз, сендердің балаларың, олардың елдері*.

Жіктік жалғау адамға қатысты зат есімдерге ғана жалғанып, жіктеу есімдіктерімен тіркеседі, үш жақта жіктеледі: *мен ұшқышпын, сен агрономсың, сіз дәрігерсіз, біз оқушымыз, сіздер мұғалімсіздер*. **Жіктік жалғаулары** көбінесе етістіктерге жалғанып, іс-қимылдың қай шақта өтіп жатқандығын білдіреді: *мен келемін, ол барады, біз әкеле жатырмыз, сендер ұйге келерсіңдер, сен оқырсың, сіздер ауылға бармақшысыздар, ол барады, мен ерте тұрамын*.

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Тыңдалған мәтіндегі сөздердің қандай жалғауда түрленіп тұрғанын анықта. Оларды кестеге салып, қолданыстағы мағынасын түсіндір.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Берілген сөздерден сөйлемдер құра. Сөйлемдерге шылау түрлерін қатыстырып жаз.

Ауа, жел, азот, оттегі, көміртегі.

ОҚЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтінді оқып, ондағы көптік және тәуелдік жалғауларын тап. Олардың мәтін ішіндегі қызметін түсіндір.

Қазақ қауымы негізгі ғаламшарлардың жағдайын жақсы білген. Олар жайында өлең-жыр, сан алуан аңыздар шығарған. Қазақтардың жұлдыздарға қойған аттары да өздерінің тұрмыс-тіршілігінен алынған. Қазақтар жұлдызды аспан картасын Темірқазықтан бастайды. Темірқазық қазақтардың түнде жол жүргенде беталысын бағдарлайтын компасы іспеттес болған. Себебі ол тапжылмай бір жерде тұрады. Оның маңындағы екі жұлдыз «Ақбозат», «Көкбозат» деп аталады. Қыста кешкі Шолпан (Санжұлдыз) туған кезде қойды қораға әкеледі. Меркурийді қазақтар «Таң Шолпаны» деп, кейде «Кіші Шолпан» деп атаған. Юпитерді «Есек қырған», Марсты «Қызыл Жұлдыз», Егіздерді «Қос Жұлдыз», Сириусты «Сүмбіле» деп атаған және бұлардың жай-күйін, орнын, қозғалысын жақсы білген.

Жетіқарақшы – қазақтардың бәріне таныс шоқжұлдыз. Ол – шөміш пішінді құрастыратын жеті жарық жұлдыз тобы. «Жетіқарақшыны таныған жеті түнде адаспас» дейді қазақтар. «Жетіқарақшы» атауы өте ерте замандарда шыққан. Жұлдыз атауындағы «қарақшы» сөзінің алғашқы түрі – «қарап тұрушы». Ай көрінбеген сағатта аз да болса жарық беретін, жалғыз жүрген адамдарға ес, сүйеу болатын – осы жеті жұлдыз.

Үркер жұлдызының қазақтар үшін әрі астрономиялық, әрі метеорологиялық мәні бар. «Үркер» деп аталатын бір топ шоқ жұлдызға қа-

рап, қазақтар ауа райының құбылуын, әр бөлігін ажырата білген. Үркер күздің басында шығыстан, қыстың басында төбеден, көктемнің басында батыстан көрінеді, ал жаздың басында мүлде көрінбейді.

Қазақ есепшілері Үркердің тууы мен батуын ұдайы қадағалап, бақылап отырған. Шаруашылық маусымдарын соған сәйкестендірген.

(С. Қалиев. «Қазақ халқының салт-дәстүрлері» кітабынан)

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікіріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша ...».

Екінші сөйлем. «Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Атмосферасыз біздің ғаламшар Ай сияқты өлі ғаламшарға айналатын еді. Ол бізді тыныс алатын ауамен және ішетін сумен қамтамасыз етеді.

(«Ғылым». Балалар энциклопедиясынан)

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Мәтіннен алынған төмендегі етістіктерді пайдаланып, сөйлемдер құра.

Жақсы білген, аңыздар шығарған, ажырата білген, қадағалап, бақылап отырған, сәйкестендірген.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Қазақ халқының ауа райын болжауы» деген тақырыпқа эссе жаз.

ОЙТАРАЗЫ

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. «Шығу парағында» өзіңді және бір-біріңді бағалаңдар.

- Өздерің құрастырған мәтінде жалғаулар мен шылаулардың қызметін дұрыс қолдана алдыңдар ма?
- Үндестік заңына сай сөйлей алдыңдар ма?

ОЙТУРТҚИ

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді оқушының мәнерлеп оқығанынан тыңдап, дауыс ырғағы мен кідірістің дұрыс жасалғандығына назар аудар. Ақынның идеясын тақырыппен байланыстыр.

Күз

Сүр бұлт, түсі суық, қаптайды аспан,
Күз болып, **дымқыл тұман** жерді басқан.
Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма,
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.

Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,
Жапырағынан айырылған ағаш, құрай.

Біреу малма сапсиды, салып иін,
Салбыраңқы тартыпты жыртық киім.
Енесіне иіртіп **шуда жібін**
Жас қатындар жыртылған жамайды үйін.

Кемпір-шал **құржаң қағып**, бала бүрсең,
Көңілсіз қара суық **қырда** жүрсең.
Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,
Үйде ит жоқ, тышқан аулап, қайда көрсең.

Күзеу тозған, оты жоқ елдің маңы.
Тұман болар, жел соқса, шаң-тозаңы.
От жақпаған үйінің сұры қашып,
Ыстан қорыққан қазақтың құрысын заңы.

(Абай Құнанбайұлы)

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Өлеңдегі ақпаратты «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып айт.

Пікір. Оқыған өлең бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Өлеңдегі қарамен жазылған сөздердің түсініктемесін «Қос жазба» күнделігінде толтыр.

Сөз	Түсініктеме
<i>дымқыл тұман</i>	<i>тұманның түрі</i>

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мына сөздерге септік жалғауларын жалғап, сөйлемдер құра.

Табиғат, ғаламшар, жерасты отындар, орман, мұхит, жері.

АЙТЫЛЫМ

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, мәтіннің құрылымын танытатын жоспар құр. Мазмұнындағы негізгі ақпараттарды жеткізіп тұрған тірек сөздерді тап.

Табиғатты қирататын табиғи құбылыстар «табиғи апаттар» деп аталады. Олардың түрі көп.

Құрғақшылық – ұзақ уақыт бойы жауын түспеген географиялық аймақта әдеттен тыс құрғақ ауа райы орнайтын кезең немесе жағдай.

Найзағай екі қара бұлт немесе қара бұлт пен жер астындағы электр тогының зарядсыздануынан туындайды. **Құйын** қара бұлт пен жерге дейін созылатын ауаның күшті айналымы болып табылады. **Дауыл** экваторға жақын мұхиттарда пайда болатын көшпелі тропикалық циклондарға жатады.

Цунами – мұхит түбіндегі жер сілкінуінен не теңіз аймағында жанартау атқылауының салдарынан пайда болатын үлкен толқын.

Жанартаулар мен жер сілкіністері – сұрапыл табиғи құбылыстар. Жер қабаты тақталарға бөлінеді. Тақталар өте баяу қозғалады. Тақталар ажыраған кезде олардың астындағы ыстық жыныстар жер бетіне көтеріліп, жанартау атқылайды. Жанартаудың астынан шығатын ыстық жыныс «лава» деп аталады.

Табиғи апаттар адам өміріне қауіп тудырады және материалдық шығындар өкеледі.

(«*Ғылым*». Балалар энциклопедиясынан)

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Табиғат апаттарының фотоколлажын жаса. Бұл туралы сыныптастарыңа түсіндір.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Қолайсыз ауа райының адам өмірі мен оның мүлкіне төндіретін қауіпін суреттеп бер. Қандай септік жалғауларын пайдаланғаныңды түсіндір.

Қолайсыз ауа райы:

- найзағай; – су тасқындары;
- «Торнадо»; – бұршақ;
- дауылдар; – қарлы боран.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. «Табиғат пен адам өмірі бірлікте» деген тақырыпта эссе жаз. Септік жалғауларын орынды қолдан.

Талаптар:

• Кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлімдер нақты айқындалып құрылуы шарт.

- Тақырыптан ауытқымаған дұрыс.
- Өмірмен байланыс болуы тиіс.
- Өзіндік тың пікірлер келтіру керек.
- Баяндау стилі нақты болуы шарт.
- Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді қолдану керек.
- Көлемі – 100–150 сөз.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Жанартаулар мен жер сілкіністерінің, су тасқыны мен құрғақшылықтың адам өміріне төндірген қаупін әлемде болып жатқан нақты деректермен дәлелді түрде өңгімеле.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Төмендегі мәтіннің әсерін зертте. Жазушы көңіл күйінің табиғатпен байланысты екендігін талда.

Табиғаттың мынадай уылжыған, тамаша, ал ертеңі одан да ғажап шағы менің де бойыма өлшеусіз жігер құйып, қуатымды тасқындатқандай. Өз бойымнан көптен бері байқалмаған алапат күш сезіндім: жан дүнием қазір жаңбыр шайып өткендей немесе анау бұлттардан біржола айығып келе жатқан аспандай таза. Сана-сезімім бұрауы келген домбыра ішегіндей болып, тиіп кетсе, әсерленіп, өн салып тұр. Осындай ғажайып, бақытты сәт – көптен күткен арманым емес пе еді...

(Болат Бодаубай. «Май жаңбыры» хикаятынан)

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, сұраққа жазбаша жауап бер.

- «Ауа райы және климаттық өзгерістер» бөлімі бойынша не үйрендің?
- Тапсырманы өзіңе ұнарлық деңгейде орындай алдың ба?
- Өз жұмысыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағала).
- Сөздерді үндестік заңына сәйкес орфографиялық нормаға сай жаза алдың ба?
- Осы бөлім бойынша тағы не білгің келеді?
- Осы бөлім бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисың?

2-бөлім

КӨШПЕЛІЛЕР МӘДЕНИЕТІ

1-2-сабақ

КӨШПЕЛІЛЕР МӘДЕНИЕТІ – ӨРКЕНИЕТТІҢ БАСТАУЫ

ОЙТУРТКІ

1. Мына суретте не бейнеленген?
2. Көшпелілер дегеніміз кімдер?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді ұнтаспадан тыңдап, нақты деректер мен авторлық көзқарасты анықта.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. *Көшпелі өмір салты* дегенді қалай түсіндің?
2. Сақтардың киіну мәдениеті бізге қалай белгілі болды?
3. Сақтар мәдениетінің жоғары деңгейде болғандығын не дәлелдейді?
4. Өлемге танымал болған қандай ескерткіш?

Тілдік бағдар**Интонация, кідіріс, логикалық екпін**

Интонация (сөз сазы) дегеніміз ауызша сөйлеу үстінде сөздердің дұрыс айтылып, құлаққа жағымды естілуі. Кез келген сөзді адам өз қажетіне қарай бірнеше түрлі интонациямен айтуына мүмкіндігі мол. Мысалы, «Сәлеметсіздер ме!» дейтін сөзді әрқилы сазбен айтуға болады: жұмсақ, нәзік, мейірімді, құрметпен, еліктіре, сынап, ықыласты, сұрай т.б.

Кідіріс – тыныс, үзіліс. Бұл демалысты жеңілдетеді. Сөйлеушінің ойлауына мүмкіндік тудырады, ойды, пікірді бөліп, ерекшелеп айтуға қолайлы жағдай жасайды.

Сөздерді дұрыс айту орфоэпиялық нормаларға бағынады. Ауызша тілде дыбыстарды, сөзді, сөз тіркесін, сөйлемді дұрыс айта білу де сондай маңызды. Сөйлеу мәдениеті адамның әрбір дыбысты, әр сөзді, әр сөйлемді дұрыс, анық айтуынан басталады.

Сөйлеушінің өз ойын дұрыс жеткізуінде логикалық екпін маңызды болып саналады. Логикалық екпін айтатын ойға тыңдаушының назарын аударуға ықпал етеді. Сөйлем ішіндегі ерекше көңіл аударылуға тиісті болған бір сөзді оқшаулап, бөліп айту **логикалық екпін** деп аталады. Ой екпіні тұрақты болмайды. Мысалы:

Атасы бүгін ауылға келді.

Атасы ауылға бүгін келді.

Ауылға бүгін атасы келді.

Назар аударылатын сөз сөйлемнің басында не соңында, көбінесе баяндауыштың алдында тұрады.

ОҚЫЛЫМ

3-тапсырма. Төменде интонацияға қатысты берілген ұлы адамдардың пікірлерін мәнерлеп, дауыс сазын келтіріп оқы. Интонация сақталды ма? Бір-біріңді бағалаңдар. Кідіріс сөйлемнің қай жерінде жасалады? Логикалық екпін қай сөздерге қойылады?

Адамның түрлі көңіл күйіне сөздің түрлі әні сәйкес келеді.

(Қ. Жұбанов)

Сөз әуезділігі – сөз ішіндегі дыбыстардың құлаққа жағымдылығы. Сөйлеу әуезділігі – сөйлемдердің құлаққа жағымдылығы, ол сөйлемдердің тізілуінен көрінеді. Онда буын екпіні және сөз екпіні ерекше рөл атқарады.

Екеуі де дауыс ағымына қарайды.

(А. Байтұрсынұлы)

Адамның жан дүниесінің қанша құбылысы болса, соның бәрін интонациямен беруге болады.

(В. Гернгросс)

Жазу тілі грамматикалық жағынан қанша жетілсе де, интонацияның сан түрлі қызметін бере алмайды. Мысалы, айтуда «иә» деген сөзді 50 түрлі тәсілмен, ал «жоқ» деген сөзді 500 түрлі тәсілмен беруге болады. Ал жазуда бұлай болуы мүмкін емес.

(Б. Шоу)

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, тақырыбын қой. Парталасыңның мәтінді қандай интонациямен оқығанын анықта.

Ғұндар көшпелі малшаруашылығымен айналысқан. Ат құлағында ойнаған шабандоз, ержүрек, жауынгер халық болған. Археологиялық қазбалардан табылған мата, кілем қалдықтары, зергерлік бұйымдар ғұндардың тұрмысқа қажетті бұйымдар жасаудағы асқан шеберліктерін көрсетеді. Ат баптау өнері, түрлі атқа байланысты ұлттық ойындардың негізін салған да – осы ғұндар. «Ат – ер қанаты» деген нақыл сөз де бізге ғұн дәуірінен жеткен.

Қаңлылар да қазақ халқының негізін құраған ежелгі тайпалардың бірі. Қаңлылар біздің жеріміздің оңтүстігін – Сырдария, Арыс, Бадам өзендерінің алқаптарында мекендеген.

Үйсін тайпалары Қазақстан аумағында б.з. II – б.з. VI ғасырларға дейін өмір сүріп, өздерінің мемлекетін құрған. Алакөлден Талас өзені, Жетісу жерлеріне қоныстанған. Тарихшы ғалым Нығмет Мыңжанның деректерінде: «Біздің жыл санауымызға дейін үйсін молаларынан шыққан ою-сызу өрнектері 19 ғасырдағы қазақтың ою-өрнектеріне ұқсас», – делінген. Сол кезеңдегі көшпенділердің мәдениеті мен салтын сипаттайтын ең үлкен қалалардың бірі – Тараз қаласы еді. Тарихшылардың айтуы бойынша көптеген іскерлік байланыс орнатқан бай қала болған-ау! Бұл жерге өздерінің сауда керуендерін жібермейтін мемлекет болмаған.

XI ғасырда-ақ бұл жерлер қыпшақтардың қолына көшті. Қазақстан аймағын үш мың жыл бойы мекендеген ата-бабаларымыздың өз кезеңдерінде айналысқан кәсіптері мен киім кию мәдениеті біздің қазіргі мәдениетіміздің негізін қалыптастырып кетті.

(«Қазақ халқының ұлттық киімдері»
энциклопедиясынан)

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Төмендегі сөздерді қатыстырып, көшпелілер өркениеті туралы диалог құр. Бір-біріңнің дауыс кідірісін қалай жасағандарыңды бақыла.

Ат құлағында ойнаған, ықпалын тигізген, даңқы шыққан, қолына көшті, негізін қалады.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтін бойынша «Қос жазба» күнделігін толтыр. Өзің қалаған үзіндінің мағынасын түсіндір.

Үзінді	Түсініктеме

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіннен жалғау түрлерін тауып, қызметін түсіндір.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Төмендегі авторлық көзқарастың төңірегінде ой бөлісіңдер.

Қазақтар ұшы-қиырсыз жалпақ далада үнемі көшіп-қонып, жерін қорғап жүріп, өздерінің салт-дәстүрі мен тілін, мәдени асыл мұраларын мүлтіксіз сақтап қалуы – олардың патриоттығы мен жауынгерлігінің ерекшелік белгісі.

(В. В. Радлов)

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- көптік, тәуелдік, жіктік жалғауларын нормаға сай қолдану;
- мәтіндегі деректерді пайдалану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Көшпелі халықтар бұйра елтірі (қаракөл терісін) өңдеуді меңгерген» деген тақырыпта мақала, сосын жарнама мәтінін жаз. Мақала мен жарнама тіліндегі айырмашылықтарды айт.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Төмендегі жұмбақтың шешуін тап.

«С»-дан бастасаң – бояуым,
«Қ»-дан бастасаң – далаңмын.
«Ж»-дан бастасаң – өлеңмін
Аузындағы адамның.

(Мұзафар Әлімбаев)

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

3–4-сабақ

КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ЖАЗУЫ

ОЙТҮРТКІ

1. Суретте қандай ескерткіш бейнеленген?
2. Көшпелілерде жазу болған ба?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, негізгі ақпараттарды қосымша ақпараттардан ажырат. Логикалық екпін қай сөздерге түседі?

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Көне түркі жазба ескерткіштері қай ғасырларды қамтиды?
2. Көне түркі жазуы қандай жазу?
3. Көне түркі жазба ескерткіштері арқылы нені біле аламыз?
4. Көне түркі жазба ескерткіштері қай аймақтардан табылған?

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. «Кімнің жады мықты?» ойыны. Тас моншақтағы жазу туралы сыныптасыңмен ой бөліскенде, сан есімдер мен сын есімдерді кім қателеспей айтса, сол жеңеді.

Тілдік бағдар

Фразеологизмдер

Екі немесе бірнеше сөздің тіркесуі арқылы жасалғанмен, бір ғана мағынаны білдіретін тіркестер **фразеологизмдер** немесе **тұрақты тіркестер** деп аталады. Мысалы: *қоян жүрек* деген тұрақты тіркестің мағынасы *қорқақ* болса, *жүрегі суылдау* деген тұрақты тіркестің мағынасы – *үрейлену*.

Олардың сыңарларының орнын ауыстыруға немесе басқа сөзбен алмастыруға келмейді. Мысалы: *тайға таңба басқандай* дегенді *жылқыға таңба басқандай* деп бір сөзін алмастырып айтуға болмайды.

Фразеологизмдер сөйлемде даяр қалпында жұмсалады, бір ғана сұраққа жауап береді. Мысалы: *Жаңағы екпін су сепкендей басылып (қайтіп?), екі көзі жер сүзіп (қайтіп?), тақтаның алдына кібіртіктеп әрең шықты (Ә. Ахметов)*. Осы сөйлемде екі фразеологизм қатысқан, олардың құрамында бірнеше сөз болса да, бір ғана сұраққа жауап беріп, баяндауыш қызметін атқарады.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Фразеологизмдерді қатыстырып, сөйлемдер құра.

Көзді ашып жұмғанша, көздің жауын алады, тайға таңба басқандай, үріп ауызға салғандай.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпарат пен қосымша ақпаратты ажырат.

Көне түркі жазуы

Көне түркі жазуы – Орта Азия жерін бағзы заманнан мекендеген түркі тілдес тайпалардың тұңғыш әріптік жазуы. Көне түркі Орхон-Енисей әліпбиінде 35 әріп бар, әрбір әріптің түрлі графикалық нұсқалары қолданылады. Бұдан тыс 4 арнайы таңба кейбір дауыссыздардың тіркесін (лт, нт, нч, рт) беру үшін пайдаланылады. Жазудың бағыты – оңнан солға қарай. Бұл әліпби көне түркі тілінің мынадай дыбыстық жүйесін белгілейді: 8 дауысты фонема (а мен ә, ы мен і, о мен у, ө мен ү) төрт қана әріппен, 16 дауыссыз фонема 31 әріппен белгіленеді, 11 дауыссыз фонема (б, ғ-г, л, й, қ-к, л, н, р, с, т, ш) жуан-жіңішке нұсқаларының таңбаларымен ажыратылады. Кейде олар жіңішке әрі жуан әріптің орнына қолданылады. Бұдан тыс 5 дауыссыз фонема (з, м, н, п, ч) дара таңбамен ғана белгіленеді.

Археологиялық зерттеу барысында жаңадан табылған этнографиялық ескерткіштер ертедегі түркі тілдес халықтардың осы көне жазба түрлерін пайдаланғанын дәлелдеді. Б.з.д. 5–4 ғасырлардағы қорымдардан табылған руникалық екі ойма жазу Оңтүстік Сібір мен Қазақстанның ежелгі көшпелі тайпаларында өзіндік әліпбиі болғандығын айғақтайды. Мұның бірі – Ертіс бойынан табылған сүйек тұмардағы, екіншісі – Іле бойынан табылған күміс тостағандағы ойма жазу (мәтіндегі суретте).

(«Қазақстан ғылымы» кітабынан)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Көне түркі жазуы жайында білгендеріңді парталасыңа баянда.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Көне түркі жазуындағы дауысты және дауыссыз дыбыстарды қазіргі қазақ тілінің дыбыстық жүйесімен салыстырып, қандай ой түйгеніңді жаз.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіннің соңғы абзацындағы пікір төңірегінде өз ойларыңды дәлелде.

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Көшпелі тайпалардың өзіндік әліпбиі болғандығын дәлелдеп, шағын мәтін құрастыр.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Жазу нені білдіреді? Жазу туралы қосымша ақпараттарды пайдаланып, адамзат мәдениетімен байланыстыр. Тындалым мәтіндегі «тас моншақтағы жазудың» мөнісін түсіндіріп, досыңа хат жаз.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- «Көшпелілердің жазуы» деген тақырыпта не үйрендің?
- Сен үшін бұл тақырыпта қай мәліметтер маңызды болды?
- Өз жұмысыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағала).
- Осы тақырып бойынша тағы не білгің келеді?
- Осы тақырып бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисың?

ОЙ ТҮРТКІ

1. Суреттегі киім үлгілері жайында не айтар едің?
2. Көшпелілердің киім кию мәдениеті қандай?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, жоспар құр. Нақты деректер мен авторлық көзқарасты ажырат.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі авторлық көзқарастарды жеткізіп тұрған фразеологизмдерді тауып, мағынасын түсіндір.

Тілдік бағдар

Мақал-мәтелдер

Мақал-мәтелдер де фразеологизмдер сияқты әбден қалыптасқан, орныққан сөздердің тобы. Ондағы сөздердің орнын ауыстыруға немесе бір сөзбен алмастыруға келмейді. Мақал-мәтелдер тұрақты тіркестер сияқты аз сөзбен көп мағына білдіреді. Мысалы: *Бидайдың кеудесін көтергені – дақылы жоқтығы, жігіттің кеудесін көтергені – ақылы жоқтығы.*

Мәтел – ой-пікірді бейнелеп, тұспалдап, ишаралап тұратын сөздер тобы. Мысалы: *Біреу тоңып секіреді, біреу тойып секіреді.*

Мақалдың мазмұнында себебі мен салдары қатар айтылады, ал мәтелде істің салдары айтылып, себебі айтылмай қалып қояды.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Төменде берілген сөйлемдердің қайсысы мақал-мәтел, қайсысы ырымға қатысты нақыл сөздерге жататынын айт.

Кісінің кісілігі киімінде емес, білімінде. Жамаулы киім де жаңбырға жарайды. Бөтен адамға баскиім бермейді. Кең киім тозбайды, тар киім тез тозады. Киімнің жағасын басуға болмайды. Ит те киімге қарап үреді. Аяқкиімді төңкеріп қоюға, теріс киюге болмайды. Киімді оң қолдан бастап киіп, сол қолдан бастап шешеді.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінге сүйеніп, көшпелілер киімдерінің артықшылығы туралы диалог құр. Диалог құруда интонацияны дұрыс қолдан.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. «Мақал-мәтелді жоғалттым» ойыны. Ойынға екі топ қатысады: бірінші топ – жоғалтушы, екінші топ – табушы.

Жақсы адамға жау Жеті жұрттың тілін біл, Кісінің кісілігі киімінде емес, Батырға да Айдағаның бес ешкі, Өзіл айтсаң да, Білгенің бір тоғыз, Тұз астың дәмін келтірсе, Баласы атқа мінсе, Анасын танымаған, Анасын сүйгеннің Тіл тас жарады, Ат –

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді оқы. Тақырыбын қой. Мәтіндегі нақты деректер мен авторлық көзқарасты айырып талда.

Сақтар мен ғұндардың бастарына киген киізден жасалған шошақ бөрік, теріден немесе мауытыдан тігілген қаусырмалы бешпент, металл қаңылтырлар тағылған былғары белдік, тері шалбар және киіз етік тайпа киімдерінің үнемі ат үстінде жүретін көшпелі өмір салтына ыңғайлы болғанын көрсетеді. Сақ көсемі өңіріне алтын жапсырмалар қадалған және елтірімен әдіптелген қызыл түсті жарғақ қамзол киген. Ал жеңі түгел сұр былғарымен оюланып кестеленген. Шекпені өрнектермен әшекейленген, басына қоңыр киіз қалпақ киген. Әйел үстіне жүннен тоқылған шұбар түсті матадан ұзын етек көйлек киіп, омырау тұсына дөңгелек алтын жапсырмалар қадаған. Көйлектің үстінен иығына ақ-қызыл түстермен қиюластыра кестеленген жүн тоқымалы жамылғы жамылған. Баскиімі де өзгеше бөркімен және түтікшелі бұрым қабымен ерекшеленеді.

Ғұндар сақтардың киім кию мәдениетін сақтап қалған. Шошақ баскиімдер, асқан шеберлікпен сәнделген сырткиімдер, сырылып тігілген жейделер, лақтың, құлынның терілерінен тігілген шалбарлар, былғары етіктер сапасы жоғары маталардан тігілген.

Түркі қағанаты Иран, Византия мемлекеттерімен сауда-саттық байланыстарын жүргізді. Жетісу, Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалар саудаға еркін араласа бастады. Ол кезде қағанат жеріндегі адамдар жібектен тігілген киім киген.

Орта ғасырда Қазақстан аумағында өмір сүрген түркі тайпаларының бас және сырткиім үлгілері Орхон-Енисей ескерткіштері мен тас мүсіндерде сақталып қалған.

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі киім атауларының дара немесе күрделі сөз екенін ажыратып, кестеге сал.

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтінде аталған киімдердің атауларынан кластер жаса. Өздерің қалаған бір киімнің жарнамасын құрастыр. Жарнама мәтінінің тілі мен мақаланың тілін салыстырып айт.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. «Баскиім – көшпелілер үшін ең қасиетті киім» деген тақырыпта «Дербес пікір жазу» тәсілін қолданып, мәтін мазмұны бойынша пікіріңді жаз (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
3. Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.

5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.

6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Мәтіннен жалғауларды ажыратып, жазылу емлесін түсіндір. Көптік, септік, төуелдік жалғаулары бар сөздерді тауып жаз.

Көшпелілерде мәңгілік өмір – тіршілікті бейнелейтін тұйық ою баянды бақыт, ұзақ өмір белгісі ретінде ер адам киімінің жауырынына, батырдың қалқанына, ердің қасына, түскиіздің маңдайына салынатын. Бұл оюды қазақ «тасбақа» деп те атайды. Тасбақаны ұзақ жасайтыны үшін, төзімділігі үшін бабаларымыз кие тұтқан. Көне түркінің тасқашау ескерткіштерінің тұғыры тасбақа болатыны сондықтан.

(Ақселеу Сейдімбек)

АЙТЫЛЫМ

11-тапсырма. Жұмбақтарды шеш. Шылауды тап.

Ұрамыз ол байғұсты таяқпен де,
Тебеміз сәті түссе аяқпен де.
Томпаңдап жүгіреді ұрған сайын,
Басынан сипамайды аяп пенде.

Шешуі: Д... .

Бойлаған сайын тереңге,
Шығасың биік белеңге.

Шешуі: Б... .

Өзі түзу, ізі қисық бір аттың,
Өшпес ізін бала кезден ұнаттым.

Шешуі: Қ... мен ж... .

(Мұзафар Әлімбаев)

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- Бүгін қандай білім алдың?
- Сен сабақта өзіңді қалай сезіндің?
- Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдерді орнымен қолдана алдың ба?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

7–8-сабақ

КӨШПЕЛІЛЕР САЛТАНАТЫ

ОЙТУРҒИ

1. Көшпелілердің сән-салтанаты олардың жоғарғы талғамын көрсете ала ма? Қалай ойлайсың?
2. Көшпелілер сән-салтанатты қандай ұғымдармен байланыстырған?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұнын баянда. Көптік, септік жалғаулары бар сөздерді тауып, мағынасын түсіндір.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Шаршы төбенің басына жұрт не үшін жиналды?
2. Мәтін мазмұнындағы сән-салтанат неден көрінеді?
3. Жеңу мен жеңіліс салттары бұрын қалай шешілген?

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. «Кім ұтқыр?» ойыны. Топ-топқа бөлініп, мәтіндегі көркем әдебиетке тән тілдік ерекшеліктерді анықтаңдар. Қай топ ерекшеліктерді көбірек анықтаса, сол топ жеңеді.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді қайталап тыңда. Авторлық көзқарасты жеткізіп тұрған фразеологизмдердің мағынасын «Қос жазба» күнделігіне салып түсіндір.

Фразеологизмдер	Қолданыстағы мағынасы

Тілдік бағдар

Сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілер. Үтір

Сөйлем ішінде кездесетін тыныс белгілердің ең бастылары: *үтір, сызықша, қос нүкте*. Үтір бірыңғай сөйлем мүшелерінің арасына қойылады. Мысалы: *Жылқы – қазақтың кәделі, бағалы, қымбат қазынасы*. Үтір сөйлемдегі қаратпа, қыстырма, одағай сөздер-

ді басқа сөйлем мүшелерінен ажыратады. Мысалы: *Менің ойлаған ойымның үстінен түстің, Ботагөз (С. Мұқанов). Ол, меніңше, тапсырманы орындамай келмейді (Ғ. Мүсірепов). Па, дауысы дауыс-ақ екен. Үтір жай сөйлемдердің арасына қойылады. Мысалы: Алтын түймелер қадалған тондар ұзаққа шыдап, тез тозбайды, өте сәнді көрінеді. Үтір төл сөз бен автор сөзінің арасына қойылады. Мысалы: «Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік», – деді Абай.*

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Суреттерге қарап, шағын мәтін құра. Мәтінде үтірлерді дұрыс қойып жаз.

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді оқып, ас беру салтанатының қалай жүзеге асқандығына жоспар құр.

Шілденің бас кезі еді. О шеті мен бұ шеті атшаптырым күміс толқынды Ақкөлдiң кең алқап жазира даласы ат бауырынан келген көк шалғынға бөленген.

Көлдiң солтүстік алқабына қонақтарға арнап ақ киізден басылған он екі қанат үш жүз үй тігілген. Іштері Самарқанд пен Бұқарадан тоғыз керуенмен тасылған қырмызы қызыл кілем, дүрия, торқа жі-

бекпен тысталған мамық жастық, түбіт көрпелермен безенген. Алыстан көгілдір тартып көрінген жасыл шалғында, көк теңіз үстінде ұшқан ақ шағаладай, сүттей аппақ киіз үйлерді үштен-төрттен қосарлап тіккен хан ордасы. Көлдің оңтүстік алқабында хан ордасына жақын уәзір, Жошы ұрпақтарының ақ шатырлары мен ақбоз үйлері. Әсіресе солардың ішінде ортадағы он екі қанат ақ боз үйдің басына ақ жалау орнатқан, қатарлас тұрғызылған оюлы төрт киіз үй – Жәнібек пен Керей сұлтандардың ордасы. Бұлар өзінің еңселі мүсіндерімен алыстан-ақ ерекше көзге түседі.

Ас басталғалы жеті күн болған. Алғашқы күні осы арадан көшкен ел бір күн, бір түнде жетер Арғынаты тауының ең шетіндегі Шойынды көлден жіберілген үш жүз сәйгүлік жүйріктен Әбілқайырдың Тарланкөгі озып келген. Атқа шапқан ханның жеті жасар немересі, Шах-Будақ сұлтанның баласы Мұхамед Шайбанидің өзі еді. Түйе жарыс, қатын күрес – бәрі аяқталып, бүгін астың ең қызығы – жыраулар айтысы басталған. Айтыс төрешісі – жүзден асқан ұлы жырау Асанқайғы.

Бас бөйгеге қыпшақтың ұлы жырауы Қазтуған мен арғынның ақиығы Сыпыра жыраудың ұрпағы Қотан тайшы түспек болды.

(Илияс Есенберлин. «Көшпенділер» романынан)

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып айт.

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіндегі *ілік, табыс, барыс, жатыс, шығыс, көмектес* септіктерінде тұрған сөздердің қандай сөздермен тіркесетінін тап.

қонақтарға	басылған
Ақкөлдің	ақбоз үйлері
ақ киізден	тіккен
жібекпен	арнап
киіз үйлерді	даласы
оңтүстік алқабында	тысталған

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіннен фразеологизмдерді тауып, әр абзацтағы қолданылу жиілігін графикалық кестеге толтыр. Сөйлемдегі мағынасын аш.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Қазақ халқының ас беру салты туралы топтарға бөлініп, әңгімелесіңдер. Мәтіндегі көркем тілді пайдалана алдың ба? Өзіңді тексер!

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жаз-баша жауап бер.

- Бүгін не үйрендің?
- Сөздік қорыңды қанша сөзбен толықтырдың?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

9–10-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ. КӨШПЕЛІЛЕР ҰРПАҒЫ

ОЙТҮРТКІ

1. Көшпелілердің ұрпағы кімдер?
2. Көшпелілер бізге қандай мұра қалдырды?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді интонацияға сай мәнерлеп оқы. Дауыс ырғағы мен кідірістің дұрыс жасалуын, екпіннің дұрыс қойылуын қадағала.

Біз қандай едік?

Арымас аттар мінетін,
Тозбас тондар киетін;
Қара тастарды қақ жарып,
Қарағайлардай қаптап өсетін;
Қара нарлары
Шудалары желкілдеп,
Қара бұлттардай көшетін;
Айғырлары күнге қарап кісінеп,

Биелері айға қарап құлындаған;
Кетіссе – бұрылмаған.
Сөздерін тасқа қашаған;
Алыпсоқтардың итаяғын
Оюлап жезден жасаған;
Алтайды жастанып жатса,
Аяғы Үрімге жеткен,
Керілсе Үрімнен де өткен;

Кермелеріне Тайбурыл мен
Керқұла байланған;
Алты айшылық жолдарды
Алты күнде айналған;
Қамалдары құлжалар шыға алмас
Ақар-шақар күз болған;
Қағандары
Күн астындағы
Күнікей қызды алған;
Күн жағы күміс діңгекті,
Ай жағы алтын діңгекті
Ордада отырған;

Сол жақтан келгенді жапырған;
Оң жақтан келгенді опырған;
Желдей аңқылдап,
Сұңқардай саңқылдап сөйлейтін,
Даладай кең,
Таудай биік халық едік...
Шүкір!
Қайтадан көтеріліп келем!
Баяғы Айым
Қайта туардай!
Баяғы Күнім
Қайта шығардай!

(Темірхан Медетбек. «Көк түріктер сарыны»)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Өлеңде қандай мәселелер көтерілген? Өлеңдегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша ...».

Екінші сөйлем. «Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен мынадай ... ой түйдім».

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Көшпелілер мәдениетіне қатысты деректерді қатыстырып, үтір, сызықша қойылатын сөйлемдерге мысал келтір.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Өлеңдегі тыныс белгілердің қойылу себебін түсіндір.

Тілдік бағдар

Сызықша

Сызықша бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылады. Мысалы: *Астық – біздің байлығымыз. Үш – тақ сан.* Сызықша бірыңғай сөйлем мүшелерінен кейін келген жалпылауыш сөздің алдынан қойылады. Мысалы: *Мінезі де, түрі де – бәрі өзім* (І.Есенберлин). Сызықша төл сөзден кейін келген автор сөзінің алдына

және диалогке қатысушылардың сөзінің алдына қойылады. Мысалы: – *Сейіл кім? – Біздің ауылдың баласы, – деді қарт. Сызықша кейде қарама-қарсы мәнде айтылған сөйлемдердің арасына қойылады. Сөз бергенге ерме – бөз бергенге ер.*

О Қ Ы Л Ы М

5-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықта. Тақырыбын қойып, логикалық екпін түсіп тұрған тірек сөздерді тап.

«Қазақтың қазақ екенін білгің келсе, халық екенін білгің келсе, мамыр өте Мәртөбеге кел» дейтін мәтел сөз бар.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – сөйлесең сөзі сай-сүйегіңді сырқырататын қазақтан өткен ділмар халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – жетім қозының жұмырындай ғана қара шанақ, екі ішек, он алты пернеге жер-жаһандағы үн біткенді түгел сыйғызған қазақтан өткен күйші халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – дауысы төрт кереге, тал шаңырақты ғана емес, аспан астын түгел әлдилеп, ұшқан құсты, жортқан аңды талмауратқан қазақтан өткен әнші халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – биі сөйлесе, дүние жаратылғаннан бері ықылым заманның жай-жапсарын түгел жадында сақтап, келешегін бәрін көрмей біліп отырған қазақтан асқан сұңғыла халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – көпті көрген көнесінің иегіндегі көк шулан сақалдың тұқылына, көпті білген кемел ақыл айтқан сөздің

ұтырына бас шұлғи тоқтайтын қазақтан асқан пәтуалы халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – алқалы жиындағы азаматы түгілі кермедегі атына дейін бірінің жалына бірі басын тығып, шұрқырасып жатқан қазақтан өткен бауырмал халық жоқ па деп қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – дастарқаны жиылмас, сабасы сарқылмас қазақтың жомарттығын көресің.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – қазақтың көрісінің ақылына, жасының қайратына қайран қаласың.

Мамыр өте Мәртөбеге келсең – жігітінің астындағы атына қарап, қызының иініндегі киіміне қарап, қазақ жұртының ырзығы мен дәулетін, сөні мен салтанатын көресің.

Осылайша алақандай Сайрам Ұлы жүз тобы келгенде көрі-жасы аяғынан тік тұрып, әкесін күткендей елпек қағар-ды. Орта жүз тобы келгенде, ағасының алдынан шыққандай құрақ ұшар-ды. Кіші жүз тобы келгенде, қиырдан қиқар ерке інісі келгендей мәз-мейрам болар-ды.

(Әбіш Кекілбайұлы. «Үркер» кітабынан)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Жазушының «Мамыр өте Мәртөбеге келсең» деген мәтелді қайталап қолдануы нені аңғартады?
2. Әрбір абзацта қандай ойлар айтылған?
3. Жазушының көшпелілердің ұрпағы – қазақ халқына деген сүйіспеншілігін қандай фразеологизмдер дәлелдейді?

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтін бойынша тірек сызбаны әрі қарай жалғастырып толтыр. Жұпқа бөлініп, бір-бір тақырып төңірегінде пікір алмасындар.

Ділмарлық, шешен сөйлеу	Күйшілік өнер		

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Тыңдалым мәтіндегі көркемдік тәсіл – дыбыстардың үндестігі туралы ой бөлісіңдер. Қай дыбыстың көп қолданылғанын анықтап, диаграммаға түсіріңдер.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіндегі етістіктің жіктік жалғауларын кестеге салып көрсет.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Ата-бабалар сақтандырған 7 жетімді қалай түсінгендеріңді айт. Сөйлеген сөздеріңде жалғау түрлерін орнымен пайдалан.

Тыңдалмаған сөз жетім,
Киюсіз қалған бөз жетім,
Иесіз қалған жер жетім,
Басшысы жоқ ел жетім,
Аққу-қазсыз көл жетім,
Жерінен айырылған ер жетім.
Замандасы қалмаса,
Бөрінен де сол жетім.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Көшпелілер мәдениеті» деген тақырыпта эссе жаз. Сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілерді дұрыс қойып жаз.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, сұраққа жазбаша жауап бер.

- «Көшпелілер мәдениеті» тақырыбы бойынша не үйрендің?
- Сен үшін бұл бөлімдегі қай мәліметтер маңызды болды?
- Өз жұмысыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекетіне көңілің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағала).
- Сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілерді меңгердің бе?
- Фразеологизмдерді меңгердің бе?
- Осы бөлім бойынша тағы не білгің келеді?
- Осы бөлім бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисың?

3-бөлім

ДЕНСАУЛЫҚ – ЗОР БАЙЛЫҚ

1–2-сабақ

ДЕНСАУЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОРШАҒАН ОРТА

ОЙ ТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұраққа жауап бер.

- Денсаулыққа қоршаған ортаның әсері бар ма?

ТЫНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді ұнтаспадан тыңдап, сөйлеудің қай түрі екенін (диалог, монолог, полилог) ажырат. Дауыс сазының құбылуына назар аудар.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Мақала қандай тақырыпқа арналған?
2. Қандай мәселелер көтерілген?

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. «Ойшыл қалпақтар» рөлдік ойыны. 6 оқушыдан топтасып, 6 түсті қалпақ киіңдер. «Денсаулыққа әсер ететін факторлар» деген тақырыпта сұрақтар бойынша пікірталас ұйымдастырыңдар.

Қалпақтардың қызметі	Жауап беретін сұрақтары
 Денсаулыққа әсер ететін факторлар туралы айтады.	Денсаулыққа қандай факторлар әсер етеді?
 Денсаулық текке байланысты болатынын айтады.	Денсаулық адам тегіне байланысты бола ма?
 Денсаулыққа адамның өзі жауапты екенін айтады.	Неліктен денсаулықты адамның өз қолында деп айтамыз?
 Қоршаған ортаның денсаулыққа әсері туралы ойларын айтады.	Экологияның денсаулыққа әсері бар ма?
 Айтылған ойлардың қайсысы ұнағанын, қайсысы ұнамағанын айтады.	Айтылған ойларға қалай қарайсың?
 Бақылау және қорытындылау: айтылған ойлардың пайдалысын және маңыздыларын айтады.	Айтылған ойлардан қандай қорытынды шығаруға болады?

Тілдік бағдар

Қос нүкте

Қос нүкте түсіндірмелі мәнде келген сөйлемдердің аражігіне қойылады. Мысалы: *Жамандық жалын секілді: өзінде, өзгені де жалмай береді* (Ж. Баласағұн). Қос нүкте жалпылауыш сөз бірыңғай сөйлем мүшелерінің алдынан келген жағдайда, жалпылауыш сөзден кейін қос нүкте қойылады. Мысалы: *Өнеркәсіпке керекті заттар мыналар: таскөмір, мұнай, мыс, болат, жез, темір т.б.* Қос нүкте төл сөз автор сөзінен кейін келгенде, автор сөзінен соң қос нүкте қойылады. Мысалы: *Абай былай деді: «Баланың жақсысы – қызық, жаманы – күйік».* Қос нүкте салдар мәнді сөйлем себеп мәнді сөйлемнен бұрын келсе, арасына қос нүкте қойылады. Мысалы: *Өзгеңнен гөрі менің жаным қаттырақ ауырар еді: бұл егін дәнін қолымнан септім ғой* (С. Мұқанов).

О ҚЫ Л Ы М

5-тапсырма. Мәтінді оқып, қай жанрға жататынын анықта. Мәтінде автор қандай ой айтады?

Тіршіліктің төрт тірегі

Ертеректе өмір сүрген даналар дүниедегі бүкіл тіршіліктің негізі төрт нәрсе деп білген: **Күн, Ауа, Су және Жер.**

Күн сәулесі **D** дәруменінің түзілуі үшін қажет. Бұл дәрумен тіс пен сүйек үшін құрылыс материалы болып табылады. Күн сәулесі жетіспеген жағдайда балаларда мешел пайда болады: бұл сырқат кезінде омыртқа қисаяды. Қартайған кезде күн көзінде сирек болатын адамдардың сүйегі сынғыш келеді. Күн сәулесі иммундық жүйені оятады, сондықтан жазда ағзаның ауруға қарсы тұру күші артып, адамдар сирек ауырады.

Ауа. Дем алған кезде ағзамызға түсетін ауаның арқасында біздің жасушаларымыз аса қажетті оттегін алады. Ал тынысты сыртқа шығарған кезде ағзадағы көмірқышқыл газының мөлшері реттеліп отырады.

Ежелгі шығыс медицинасы кез келген ауру дұрыс тыныс алмауға байланысты дейді. Дұрыс тыныс алған кезде өкпенің ауаны сыртқа шығару қызметі күшейеді. Бұл тәннен шығарылатын уытты заттардың ағымын қайта бөлуге көмектеседі.

Су. Егер адам тамақсыз 40 күн өмір сүре алса, сусыз бір аптадан артық тіршілік ете алмайды. Тірі жасуша орта есеппен 70 пайызға судан тұрады. Су – көптеген химиялық реакциялар жүретін орта. Біздің өміріміз осы реакцияларға тәуелді.

Сонымен қатар су – күшті емдік құрал. Әбу Әли ибн Сина өзінің ережелерінде өзге емдік құралдармен қатар суды да денсаулықты сақтау құралы ретінде атап өтеді.

Топырақ. Алдыңғы өмір тіректерімен салыстырғанда жердің қуаты күштірек. Ол өзі арқылы күннің де, ауаның да, судың да қуатын өткізіп, өзіне сіңіріп алады. Оның бұл күшін адамдар ертеден біліп, пайдаланған.

(«Денсаулық» журналынан)

А Й Т Ы Л Ы М

6-тапсырма. Мәтіндегі қос нүкте мен үтір, сызықшаның қойылу себебін айт.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Сұрақтар бойынша монолог құра.

1. «Тіршіліктің төрт тірегі» дегеніміз не?
2. Күннің адам ағзасына пайдасы қандай?
3. Ауаның адам денсаулығы үшін рөлі қандай?
4. Топырақтың қандай пайдасы бар?

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтін мазмұнындағы ақпараттар бойынша диалог құра. Сұрақтарды төмендегі мәселелер бойынша құрастыр.

- Күн сәулесінің адам ағзасының жетілуіне әсері;
- дұрыс дем алудың рөлі;
- адамның сусыз өмір сүре алмайтындығы;
- Әбу Әли ибн Синаның су туралы пікірі;
- адам ағзасы үшін жер қуатының күштілігі.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Адамның хал-ахуалын жақсартуға бағытталған іс-шаралар туралы нұсқаулық жаз. Онда тыныс белгілерін дұрыс қолдан.

Үлгі. Нұсқаулық дегеніміз белгілі бір мақсатты көздеп, қысқа өрі түсінікті жазылған ережелер жиынтығы. Мысалы: *Шай шаршағаныңды басады, көңіліңді сергітеді, бойыңа қуат береді. Шай қорабының сыртында мынадай нұсқаулық жазылады:*

1. Суды қайнатыңыз.
2. Шәйнекті ыстық сумен шайқап алыңыз.
3. Шәйнекке бір қасық шай салыңыз.
4. Шайға қайнаған суды құйып, 5 минут бұқтырыңыз.
5. Шайды кесеге құйып, қалауыңызша сүт және қант қосыңыз.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Саққұлақ бидің сөзін «рухани денсаулыққа» жетуде қалай пайдаланбақсың? Сыныптасыңа айтып бер.

Жеті жетекші: адамның басшысы – ақыл, жетекшісі – талап, жолаушысы – ой, жолдасы – кәсіп, қорғаны – сабыр, қорғаушысы – мінез, сынаушысы – халық.

(Саққұлақ би)

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

11-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, сұраққа жазбаша жауап бер.

- Денсаулық деген не?
- Сен үшін тақырыптың маңызы неде?
- Осы тақырып бойынша тағы не білгің келеді?
- Осы тақырып бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқысың?
- Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағала. Әдеби тіл нормаларын сақтадың ба?

3–4-сабақ**РУХАНИ ДЕНСАУЛЫҚ – ӨМІРДІҢ МӘНІ****ОЙТУРТКІ**

1. *Мағыналы өмір* дегеніміз не?
2. *Отбасыңның рухани денсаулығы* дегенді қалай түсінесің?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді ұнтаспадан тыңда. Тақырыбын қойып, сөздің әсер ету күшін талда. Интонацияның, кідірістің, логикалық екпіннің көмегін анықта.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Өлең идеясындағы авторлық көзқарас қандай жолдарда көрінеді?
2. Бірауыз сөздің адам денсаулығына тигізер әсері қандай?
3. Өлеңдегі жанды байытатын немесе жанды жүдететін ойды қандай сөз қолданыстары беріп тұр?

Тілдік бағдар**Эмоционалды сөздер**

Эмоционалды сөздер деп адамның сезімін, көзқарасын, көңіл күйдің түрлі иірімдерін білдіріп тұратын сөздерді айтамыз. Мысалы: *сұңқылдау, сай-сүйегін сырқырату* т.б. Эмоционалды сөздер ерекше сезім, мәнгермен айтылады. Эмоция бар жерде экспрессивтілік те болады. Эмоционалды-экспрессивтілік адамның бір нәр-

сеге көзқарасын білдіреді: *құрметтеу, еркелету, таңдану*. Эмоционалды мағына одағай, қыстырма, қаратпа, еліктеуіш сөздерді қолданғанда туындайды. Эмоционалдық мән образды сөздерде, поэтикалық тіркестерде (*жоғары-төмен үйрек, қаз, ұшып тұрса сымпылдап*), фразеологизмдерде және мақал-мәтелдерде болады.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Қазақ халқының «Жаны саудың – төні сау» деген нақыл сөзінің өлеңдегі идеяға қатысы бар ма? «Дербес пікір жазу» тәсілін қолданып, пікірлеріңді жаз (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
3. Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.
6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, әр абзацтағы ойдың берілу тәсілдерін анықта (ақпарат беру, талдау, қорыту, хабарлама жасау).

Адам денсаулығының жақсы болуына оның көңіл күйі мен төңірегінде болып жатқан жағымды өзгерістердің маңызы ерекше. Қуаныш, сүйініш, таңдану, сүйіспеншілік сезімдері адамның денсаулығына жақсы әсер етеді. Оның дене құрылысының өсіп-жетілуін жақсартады, жұмыс істеу қабілетін арттырады. Ал болмашы нәрсеге күйіну, қайғы-қасіретке түсу немесе біреудің табысына қызғаныш білдіру, жек көру сезімдері адамның денсаулығын нашарлатады.

Өлемге әйгілі ғалым Әбу Әли ибн Сина ауруларды емдеп, сауықтыруда дәрілер мен хирургиялық әдістерден бұрын жылы сөздің қажеттігін айтқан. Біздің ата-бабамыз сөздің әсер ету күшін біліп, көптеген мақал-мәтелдер қалдырған: «Жақсы сөз жан семіртеді», «Жылы сөз жанға қуат береді», «Жақсы сөз жанды айықтырады, аурудың жазылуына жәрдемін тигізеді» т.б.

Адамның рухани күйі мен ішкі сезімі – денсаулықтың кепілі. Көңіл күйді жадыратып, жүрекке жылы тиетін жақсы сөздер деніңіздің сау болуына әсер етеді. Себебі жан мен төн егіз. Халқымыздың «Жаны саудың – төні сау» деген мақалы өмірден алынған.

(«Денсаулық – халық байлығы» кітабынан)

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Топтарға бөлініп, сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтінде қандай тірек сөздер бар?
2. Мәтін бойынша рухани денсаулықтың мәні неде деп ойлайсың?
3. «Жаны саудың – тәні сау» деген мақал нені білдіреді?
4. Адамның денсаулығын нашарлататын қандай нәрселер бар?

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіндегі мақал-мәтелдерді алып тастап, сөйлемдерді жаз. Мәтін мағынасында қандай өзгеріс болды?

ОҚЫЛЫМ

7-тапсырма. Жүп құрап, оқылым мәтіндегі диалогте айналдыр. Диалогте мәтіндегі көтерілген мәселелерді қамтитын сұрақтарды қолдан.

ОҚЫЛЫМ

8-тапсырма. Гиппократ пікірінің дұрыстығын дәлелде.

Той, даңғазашылдық пен ештеңе істемеушілік адамды аздырады, денсаулықтан айырады. Қайта ақыл-ойдың бір нәрсеге талпынуы өмір бақи тұрмысты нығайтуға бағытталған қайратқа мінгізеді.

(Гиппократ)

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

ОҚЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Төмендегі сөздердің синонимін қолданып, шағын мәтін құра. *Көптік, септік, тәуелдік, жіктік* жалғауларын дұрыс қолдан.

Ағза, дерт, мойындау, ширықтыру, мәнді, бас ұрғызу, шыңдау, даңғазашылдық, аздырады, талпыну.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Төмендегі мақал-мәтелдерді әрі қарай толықтыр.

Бірінші байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық, үшінші байлық – он саулық. Жақсы сөз – жарым ырыс.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

5–6-сабақ

ДЕНСАУЛЫҚ КЕПІЛІ

ОЙТҮРТКІ

1. Суретте не бейнеленген?
2. Денсаулықты жақсартудың қандай жолдары бар?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді бір оқушының мәнерлеп оқуынан тыңда. Оның дауыс ырғағы мен кідірісті дұрыс жасағанына көз жеткіз. Сөз екпіні мен логикалық екпінді дұрыс қойды ма?

Ұзақ өмір сүруге және денсаулықты нығайтуға өмір бойы ұмтылу керек. Майлы тамақты аз ішіп, көгөніс пен бидайдың төменгі сұрыптарын пайдаланған маңызды. Жоғарғы сұрыпты ұннан жасалған нанды, қантты өте аз мөлшерде жеу керек. Адамдар «майлы тамақ семіздікке әкеп соғады» деп санайды. Қанттың көмірсулары мен құрамында қанты бар сұйықтықтарды аз пайдалану қажет. Мысалы, кока-кола, пепси-кола, фастфуд, хот-догтар өте қауіпті. Қуырылған тамақтар жүрек-қан тамырлары ауруына, тіпті қатерлі ісік дертіне әкеп соқтырады. Күніне кем дегенде 400 грамм көгөніс пен жеміс-жидектерді пайдаланған дұрыс. Тағы бір маңызды жайттың бірі – қимыл-қозғалыс. Негізі көп жүріп-түру керек.

(Төрегелді Шарманов)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып айт.

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен айт.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаса.

Тілдік бағдар**Сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілер**

Сөйлемнің соңына қойылатын тыныс белгілерге *нүкте, сұрақ белгісі, леп белгісі* жатады.

Нүкте хабарлау мәніндегі хабарлы және бұйрықты сөйлемдердің соңына қойылады. Мысалы: *Дүшпанға тастай қатты бол, досыңа балдай тәтті бол.*

Сұрақ белгісі сұрау мәніндегі сөйлемнен кейін қойылады. Мысалы: *Асқа кімдер қатысты?*

Леп белгісі ерекше көңіл күймен айтылатын лепті сөйлемдер мен бұйрықты сөйлемдердің соңына қойылады. Мысалы: *Абай-жан-ау, қайдағыны айтқыздың-ау! Келіңдер, бозбалалар, атты алыңдар!*

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілердің қойылу себептерін түсіндір.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, тақырыбын қой. Не туралы айтылған? Парталасыңа сұрақтар қой. Жауабын бағала.

Ауа ваннасы

Ауа ваннасы нерв жүйесін тыныштандырып, жағымды әсер етеді. Тыныс алуды және қанның оттегіне қанығуын жақсартады. Арзаның жалпы тонусын жоғарылатады, ұйқының тыныш болуына ықпал жасап, төбетті ашады. Ауа ваннасының әсері ауаның температурасына, оның ылғалдығы мен қозғалысына (желдің күші) байланысты болады. Ауа ваннасын қабылдауды жылдың жылы мезгілінде, ауаның температурасы 20 градустан төмен емес желсіз күндері бастау қажет. Алғашқы кезде аяқ пен қолды ғана, кейін барлық денені жалаңаштап қыздырады.

Ауа ваннасын түске дейін қабылдаған жөн. Алдымен 5–10 минут, содан кейін уақытты біртіндеп бірнеше сағатқа дейін ұзартады. Өлсіз, суыққа төзімсіз адамдар бастапқыда ваннаны киіммен қабылдағаны дұрыс. Ауа ваннасын серуендегенде, бау-бақта т.б. жұмыс істегенде белуарға дейін жалаңаштап қабылдауға болады. Ауа ваннасын орманмен сүртініп, ысқыланумен, душқа түсумен, теңізге немесе өзенге шомылумен жалғастырған өте пайдалы. Қыста ауа ваннасын бөлмеде қабылдауға болады. Ол үшін төсектен тұрғаннан кейін, киінбей тұрып терезені ашып қойып, гимнастикалық жаттығулар жасау керек.

Ауа ваннасын дәрігер белгілейді. Ол шынығу үшін, әсіресе балалар арзасын нығайту үшін пайдалы. Сондай-ақ суық мезгілде ұйықтау қапшығына оранып, дәлізде немесе балконда ұйықтауға болады.

(«Шаңырақ» кітабынан)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді талда. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгіле. Өз ойларыңды қорытындылап жаз.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағаныма қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Оқылым мәтініндегі үтірлер не үшін қойылған? Себебін сыныптасыңа түсіндір.

ЖАЗЫЛЫМ**ОҚЫЛЫМ**

7-тапсырма. Дәрігерден сұхбат ал. Сұрақтарды тыңдалым және оқылым мәтіндері бойынша құрастыр.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі сөйлем соңына қойылған тыныс белгілердің қойылу себебін түсіндір.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Омыртқаға арналған жаттығулар кешенін біліп алып, сыныпта оның пайдасы жөнінде нұсқаулық жаса.

Саламатты өмір салтын насихаттаушы Поль Брэгг адам денсаулығы тек оның жасына ғана емес, омыртқасының жағдайына да байланысты деп есептеген. Сондықтан бала кезден денені тік ұстауды әдетке айналдырып, омыртқаны қисайтпауға тырысу керек.

(«Денсаулық» журналынан)

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Әл-Фарабидің нақыл сөзін өмірде қалай жүзеге асыруға болатындығы жөнінде ой бөлісіңдер.

Адам денесінің жетілуі – оның денсаулығы: егер денің сау болса, онда оны сақтамақ керек, ал егер сау болмаса, онда денді сауықтыру керек.

(Әл-Фараби)

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

11-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, сұраққа жазбаша жауап бер.

- «Денсаулық кепілі» неде екеніне қандай ой түйдің?
- Сен үшін бұл тақырыптағы қай мәліметтер маңызды болды?
- Өз жұмысыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағала).
- Осы тақырып бойынша тағы не білгің келеді?
- Осы тақырып бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисың?

7–8-сабақ

ДЕНСАУЛЫҚТЫ САҚТАУ – ҮЛКЕН ӨНЕР

ОЙТҮРТКІ

1. «Денсаулықты сақтау – үлкен өнер» деген сөз қолданысын қалай түсінесің?
2. Денсаулықты сақтаудың басты сыры неде?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Сұхбатты ұнтаспадан тыңдап, әңгімелесудің не жайында болғанын талда.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. «Кімнің жады мықты?» ойыны. Мәтінді қайталап тыңдап, қажетті ақпараттарды кім қателеспей айтса, сол жеңеді.

Есте сақта!

Диалог – сөйлеу, әңгімелесу деген сөз. Көркем шығармаларда екі не одан да көп адамдардың бір-бірімен тікелей сөйлескен сөзін **диалог** деп атайды.

Монолог – бір кісінің сөйлеуі немесе ойы. Монологте белгілі бір тақырыптағы мәселені баяндап, сипаттап, әңгімелеп береді. Онда адамның ойы, пікірі, көзқарасы бірінші жақта және үшінші жақта баяндалады.

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Диалогті монологке айналдырып жаз. Қандай ерекшелікті байқадың?

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпараттарды іріктеп, жоспар құр.

Тибеттік тамақтану ережелері

Шығыс ғалымдары: «Тамақтану мәдениетінің болмауы немесе оны білмеу – адамзаттың басты мәселесі», – деген. Адам ағзасы жүйелі болып саналғанымен, ол әрбір секунд сайын ішкі ортаның тепе-теңдігін сақтағанда ғана, ағзаның барлық жүйелері қалыпты қызмет атқарады.

Бүкіл әлем алғашқы пайда болған 5 элементтің *ауа, су, жер, жел* және *кеңістіктің* бір-біріне арақатынасы ретінде қарастырылады. Осы аталған алғашқы 5 элемент – бізді қоршаған орта мен денемізді құрастырушылар. Сау ағзада әрбір элемент өз міндетін дұрыс атқарып, үйлесімді қызмет етеді. Мысалы: *Жер* біздің денеміздегі тұрақтылыққа жауапты: ойлау деңгейінде – өзіне деген сенімділік; физикалық деңгейде – сүйек қаңқасының беріктілігі мен қозғалуына сенімділік.

Жел ойлау қабілетінің белсенді болуына жауапты, себебі «ой жүйрік» деп бекер айтпайды. От мінезді қалыптастырады, оған байсалдылық, кейде қайсарлық қасиет береді, асқорытуға белсенді үлес қосады. *Су* адамды сыпайы және жұғымды болуға, қиын жағдайларды орай өтуге бейімдейді және тұздың әрекеттесу үдерістеріне жауапты.

Әр адамның өзіне тән ерекшелігі ағзадағы барлық 5 элементтің үйлесіміне байланысты. Біреулер табиғатынан сымбатты, ал біреулер семіздікке бейім келеді, біреулердің шашы қара, біреулердің шашы сары және т.с.с. Осы аталған белгілер жердің, судың, оттың және ауаның бір-бірімен жеке-жеке үйлесуінің нәтижесінде қалыптасқан. Сондықтан тағам өнімдерін таңдап, емдәм тағайындау да тек қана әр адамның денсаулық ерекшелігіне қарай жеке-дара жүргізіледі.

(«Денсаулық» журналынан)

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Тамақтану мәдениеті деген не?
2. Нелер денемізді қоршаған ортамен тепе-теңдікте ұстайды?
3. Жер не нәрсеге жауапты?
4. Жел қандай қызмет атқарады?
5. Оттың үлесі қандай?
6. Судың қызметі неден көрінеді?
7. Әр адамның өзіне тән ерекшелігі немен байланысты?

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтін соңында қарамен жазылған сөйлемдегі негізгі ойды таратып, «тағамды әр адамның денсаулығына қарай тағайындау» дегенді қалай түсінгеніңді ас мәзірін жасау арқылы дәлелде.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Әр адамның өзіне тән ерекшелігін құрайтын 5 элементтің үйлесімін «Қос жазба» күнделігіне теріп жазып, түсініктеме жаз.

Үзінді	Түсініктеме
Жер біздің денеміздегі тұрақтылыққа жауапты: ойлау деңгейінде – өзіне деген сенімділік; физикалық деңгейде – қаңқаның беріктілігі мен қозғалуға сенімділік.	

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Кейде биікке көтерілгенде не төменге түскенде бастың айналатыны бар. Егер мұндай жағдай жиілеп кетсе, адам өзін ұстап тұра алмай құлап қалады. Бас айналған кезде жүрек айнып, құлақ шуылдап, көзі бұлдырайды. Одан құтылудың бір жолы бар: 1 құты қайнаған жылы суға 2 шай қасық алма сіркесуы мен 1 шай қасық бал салып, мұқият араластырып, түні бойы қойып, таңертең ашқарынға ішіңіз. Емделу мерзімі – 10–12 күн. Бұл сусын сонымен қатар жүйке жүйесін де тыныштандырады.

(«Денсаулық» журналынан)

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі фразеологизмдерді тауып, мағынасын ашып жаз.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Төмендегі Гиппократтың және Анахарсистің пікірлеріне сілтеме жасап, мақала жаз. Мақалада эмоционалды сөздерді қатыстыр.

Мөлшерден тыс тоқтық та, аштық та және басқа да ауытқушылықтың бәрі де денсаулыққа қолайсыз (*Гиппократ*).

Тәтті тағам емес, денсаулыққа пайдалы тағам тәтті (*Анахарсис*).

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- Бүгін қандай білім мен тәжірибе алдың?
- Сен сабақта қандай жетістікке жеттің?
- Сөйлем ішінде және сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілерді ажырата аласың ба?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

9–10-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ. САЛАМАТТЫ ӨМІР САЛТЫ

ОЙТҮРТКІ

1. *Саламатты өмір салты* деген сөз қолданысын қайдан естідің?
2. Ол қандай ұғымдарды қамтиды?

ТЫНДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді ұнтаспадан тыңдап, оқу мәнеріне, дауыс ырғағына көңіл бөл.

1. Мұғалім қандай сөздерде екпін түсірді?
2. Мәтін қандай жанрда, яғни қай стильде жазылған?

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі ақпарат бойынша «Халық денсаулығының қауіп-қатерлерін» кластерге түзіп, ойларыңды нақты деректермен дәлелде.

ОҚЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді оқып, нақты дерек пен авторлық көзқарасты ажырат.

Дәл бүгіннен бастап

Адам баласы өзінің айналасындағыларға, басқаларға деген көзқарасын, ниетін өзгертсе, олардың да бұған деген көзқарасы өзгереді. Ойы мен ниетін жақсылыққа бағыттай алмайтын адамдар бақытсыз болады. Сондықтан өз бақытымыз үшін өзіміз күресейік. Алдымен өзімізбен күресуді жақсы ойдың негізінде жүзеге асырайық. Ол үшін мен сіздерге өзім орындайтын бағдарлама ұсынамын. Оның аты «Дәл бүгінгі күннен бастап» деп аталады.

Дәл бүгіннен бастап «Мен бақыттымын» деген сөзді басшылыққа аламын.

Дәл бүгіннен бастап мен өзімді қоршаған ортадан тек қана жақсылық іздеймін, ойым мен ниетімді жақсылыққа бастаймын.

Дәл бүгіннен бастап мен өзімнің денсаулығым туралы ойлана бастаймын. Денешынықтыру жаттығуларын жасап, үсті-басыма күтім жасаймын. Дұрыс тамақтанамын, өз денсаулығымға зиян келтірмеуге тырысамын.

Дәл бүгіннен бастап мен өзімнің ой-өрісімді кеңейте бастаймын. Білімімді толықтырамын. Миымды жаттықтырамын. Ой қозғауға күш беретін кітаптар оқимын.

Дәл бүгіннен бастап барлық адамдарға достық ниетпен қараймын. Мүмкіндігінше, өзіме жарасатын киім киіп, адамдармен дауыс көтермей сөйлесем, ешкімді сынамауға, ешкімге жөнсіз тиіспеуге, ешкімді басынбауға тырысамын.

Егер сіз бен біз осы бағдарламаны ұстансақ, өміріміз тынышталып, денсаулығымыз жақсарып, өзімізбен және айналадағы адамдармен қарым-қатынасымыз ізгілікке, сүйіспеншілікке құрылатыны сөзсіз.

(Джеймс Лейн Аллен)

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі авторлық көзқарасты беріп тұрған эмоционалды сөздерді тауып, қолдану ерекшелігін анықта.

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтіндегі қойылған тыныс белгілерді ажыратып, қойылу себебін түсіндір.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелдеп айт.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша ...».

Екінші сөйлем. «Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі негізгі ойларды сілтеме етіп алып, пікірталастырыңдар.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Жақсы ниет, жылы сөзге қатысты мақалдарды қолданып, сыныптастарыңмен диалог құрыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. «Саламатты өмір салты» дегенді қалай түсінгеніңді «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып жаз.

Пікір. Саламатты өмір салтына қатысты айтылған ойға өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Түсінгенің бойынша қорытынды жаз.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Суретке қарап, өз ойыңды айт. Саған саламатты өмір салты бойынша жарнама жасау тапсырылды делік. Сен қалай жазар едің? Жазып көрші.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, сұраққа жазбаша жауап бер.

- «Денсаулық – зор байлық» тақырыбы бойынша не үйрендің?
- Сен үшін бұл бөлімдегі қай мәліметтер маңызды болды?
- Өз жұмысыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағала).
- Осы бөлім бойынша тағы не білгің келеді?
- Осы бөлім бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисың?

4-бөлім

СҮЙІСПЕНШІЛІК ПЕН ДОСТЫҚ

1–2-сабақ

ДОСТЫҚ – АСЫЛ ҚАСИЕТ

ОЙ ТҮРТКІ

1. Достық туралы жазылған шығармаларды оқыдың ба?
2. Саған дос не үшін керек?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді бір оқушының мәнерлеп оқуынан тыңда. Интонация, кідіріс, логикалық екпін түсетін тұстарын ажырат.

«Досым, сүйікті досым!». Шын жүректен қадірлеп, жақсы көрген адамыңа хат жазсаң, яғни сағына тіл қатсаң, осы сөз кеп аузыңа түседі. Бұл сенің өзегіңді жарып шығады.

Ең жақсы, ыстық сезімді бейнелейтін осы бір сөз қандай мағыналы, қандай асыл еді дейсің! Шынында, достасу, дос болу – өміріңнің қызығы ғой. Жолдасы, досы жоқтың өмірі еш. Жалғыздықтың күні қараң.

Достық – шынайы асыл сезім. Достық сезімге көтерілу адамгершілік жақсы қасиеттерге, кіршіксіз махаббатқа бөлену екенін сен жақсы білесің, оқушы! Достық жүрген жерде жалған сезімге орын жоқ.

Жеке адамдар арасында болатын достықтың биік мұнарасы да Маркс пен Энгельстің достығы.

(*Мұқан Иманжанов. «Ақиқат туралы аңыз»*)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіннен нақты дерек пен авторлық көзқарасты ажырат. Автор мысалға келтірген оқиғаның дамуы мен аяқталуы жайында жұп болып ой бөлісіңдер.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі сөйлем ішінде және сөйлемнің соңына қойылған тыныс белгілердің қойылу себебін түсіндір.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Тарихта болған ұлы тұлғалар – Абай мен Евгений Михаэлистің, Шоқан Уәлиханов пен Федор Достоевскийдің, Мағжан Жұмабаев пен Максим Горькийдің, Шыңғыс Айтматов пен Мұхтар Шахановтың достығы жайында шағын мақала жаз.

Ұлы адамдардың ұлы достығы

Адамзат бойындағы ең ізгі, ең шуақты қасиеттерінің бірі – достық. Достық арқылы адамның жүрегі тыныштық тауып, өзінің тұлғалық қасиеті қалыптаспақ. Ал қазақ халқы достыққа берік, жолдастыққа адал болуы арқылы өзінің ақ ниеті мен таза көңілін көрсеткен.

Кітап іздеудің, оны оқудың соңында жүріп, Абай 1880 жылы Петербордан айдалып келген төңкерісшіл, халықшыл Евгений Петрович Михаэлис деген зиялы адаммен таныс болады. Бұл таныстықтың соңы үлкен достыққа ұласады.

Ал қазақ ғылымын қазынаға толтырған Шоқан Уәлихановтың құбылыс ретіндегі орны бөлек. Жаратылысынан зерек, білімді, қазақтың тарихы мен әдебиетін жан-жақты білетін дарынды бала Шоқанға Омбыдағы Кадет корпусы құшағын айқара ашты. Кейіннен Шоқан Уәлиханов орыстың ұлы жазушысы Федор Достоевскиймен дос болып, хат жазысып тұрған.

Дала ойшылы Шәкәрімнің Толстойды өзіне үлкен ұстаз санауы даналар үндестігі болып табылады. Себебі, Шәкәрім Толстойға ұстаз ретінде қараған және өзінің көзқарасы ұстазымен үндес келетіндігін жасырмаған.

Әдебиеттегі ұлы достықтың жарқын көрінісі болашаққа үлгі. Қырғыз халқының даңқты перзенті Шыңғыс Айтматовтың қазақ ақыны Мұхтар Шахановпен достығының өзі бір ғажап әңгіме.

Ал отыз жетінің қанды шеңгеліне ілінген Мағжан Жұмабаев секілді дарабоз дарынның үлкен досы Максим Горькийдің ақынды бірнеше рет айдаудан босаттырғаны да ұлы ерлік.

Сондықтан да қазақтың ұлы әдебиеті мен ғылымы әлемнің озық ойлы елдерінің барлық ойшылдарымен дос, пікірлес.

(«Арай» жастар газетінен)

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Өлеңдерді оқып, екеуіндегі ортақ ойларды тап. Екеуінде де қайталанып тұрған тірек сөздерді анықта.

1. Жан қиыспас дос болсаң,
Сыйласумен жүрерсің.
Шашылып жатса сыртынан,
Жинасумен жүрерсің.

Ұзатпай хал сұрасып,
Жақындасып жүрерсің.
Жақсы, жаман іс болса,
Ақылдасып жүрерсің.

Кемісі болса кешіріп,
Татуласып жүрерсің.
Сырттан айтқан сәлемін
Мақұлдасып жүрерсің...

Болмашыға сыр берсе,
Бұқаша көз сүзерсің.
Ақырында айтысып,
Достан күдер үзерсің.

(Құлан Алдабергенұлы.
«Бес ғасыр жырлайды»)

2. Дос емес, достың сөзін бөтен десе,
Достықтан бір өкпемен кетем десе.
Арадан достық не ғып табылады,
Саған да бір іс тауып етем десе.
Дос емес, достың сөзін көтермесе,
Салған жерден түбіңе жетем десе.
Не қылып дос атына қосылады,
Көтермей бір сөзіңді бүйтем десе.
Нағыз дос бір-біріне тарылмайды,
Жуырда тұрткеніне жарылмайды.
Жақсы-жаман айтты деп елемейді,
Бақ-дәулет сол адамнан айырылмайды.
Нағыз дос бірін-бірі жамандамас,
Араға көп өкпе сап табандамас.
Көңілі татулықты іздеп тұрар,
Жөніне татулықтың шабандамас.

(Серәлі Еруәліұлы.
«Бес ғасыр жырлайды»)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Өлеңде қарамен жазылған сөздердің қайсысы атау, қайсысы фразеологизм, қайсысы эмоционалды сөз екенін айт.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Қарамен жазылған сөздердің қолданыстағы мағынасын ашып, олардың синонимдік, антонимдік қатарларын жаз.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. «Кім жатық сөйлейді?» ойыны. Өлеңнің мазмұнын өз сөзіңмен жаз. Автордың ойын бере алдың ба, жоқ па? Бір-біріңмен салыстырыңдар.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Кім жүйрік?» ойыны. Достық туралы мақал-мәтелдерді кім көп білсе, сол жеңеді.

1. Дос басқа, дұшпан аяққа қарайды.

2. Ақылсыз достан ақылды дұшпан артық.
3. Дос жылатып, дұшпан күлдіріп айтады.
4. Досы жақсының өзі де жақсы.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жаз-
баша жауап бер.

- Бүгін не үйрендің?
- Достық туралы қандай мағлұмат алдың?
- Достық туралы мақал-мәтелді айта алдың ба?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

3–4-сабақ

ДОСТЫҚ – ӨМІРЛІК НҮСҚА

ОЙТУРҒИ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Достық жайында айтылған шешендердің қандай сөзін оқыдың?
2. «Достық – өмірлік нұсқа» дегенді қалай түсінесің?

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, оқиғаның басталуын, дамуы мен қоры-
тындысын анықта.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Өйтiмбет пен жанындағылар не туралы сөйлестi?
2. Достықтың қандай түрлері бар екен?
3. Амал достық деген не?
4. Достықпен сыйыспайтын қайсы мінездер?
5. Саясатта достық бола ма?

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. «Достық баптауды қажет ететін нәзік өсімдік сияқты» де-
ген пікірдің төңірегінде ой бөлісіңдер. Нақты деректер мен авторлық
көзқарастарыңды айтыңдар.

О Қ Ы Л Ы М

5-тапсырма. Мәтінді оқып, тақырыбын қой. Жоспар құр.

Елде бір сыйлы қария өмір сүріпті. Жалғыз ұлы бар екен. Әкесінің дәулетіне семіріп, аттан түспей серілік құрып, жолдас-жораларын көбейтіп, күніге той, қызыққа батып жүріп алыпты.

Бір күні әкесі шақырып алып:

– Балам, мен болсам, ұлғайып келем, өстіп қызық-думан құрып жүре бермекпісің, үйленсеңші, – дейді.

– Ой, әке, қарап жүргем жоқ, жолдас, дос көбейтіп жүрмін ғой.

Әкесі:

– Досың көп пе сонда? – деп сұрайды.

Баласы:

– Көп, сол достарымның бәрі мен дегенде ішкен асын жерге қояды, айтқанымнан шықпайды, – дейді.

Әкесі:

– Ендеше, сол достарыңды сынап қайталық, – дейді.

Соны айтып, өзі бір атқа, ұлын екінші атқа мінгізеді. Атан түйенің жады ағашына су құйған мес салынған қапты көлденең салады да, жетекке алады. Әкелі-балалы екеуі жүріп отырып, ұлының жан досының үйіне келеді. Сыртта оңашалап сөйлеседі. «Баламның досы екенсің, әдейілеп ат басын тіреп тұрмыз, – дейді үлкен кісі. – Басымызға іс түсті, малдан айырылды. Оның үстіне мына бір кісіні байқамай өлтіріп алдық, ісімізді жайғастыр».

Досы: – Бұл істі мойныма ілмексіңдер ме?.. Аулақ, аулақ! – деп безектеп шыға келеді.

Мақұл десіп, келесі ауылдағы досына және ең сенімді деген тағы бір досына келіп, болған жайды баяндайды. Көмек сұрайды. Олардың бәрі де ат-тонын ала қашып, «Аулақ жүріңдер», – деп қуып жібереді.

Баланың ұнжырғасы түсіп кеткен. Әкелі-балалы тіркесіп үйіне келеді. Сонда әкесінің отбасында отырып былай дейді: «Балам, көзің жетті ме, сенің көп досыңның бірі – малдың досы, бірі – дәулетіңнің досы, бірі – жастық базарыңның досы, бірі – әншейін күн өткізудің досы, ендігісін өзің біл!»

(Дүкенбай Досжанов)

Ж А З Ы Л Ы М

6-тапсырма. Мәтін бойынша дос болудың себептерін анықтап, диаграммаға түсір.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі тыныс белгілерді қойылу мақсатына қарай анықтап, кестеге түсір.

Тыныс белгінің түрлері	Қойылу жағдаяты
Нүкте	Хабарлы сөйлемнің соңына қойылған.
Үтір	Қаратпа сөзден кейін қойылған.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. «Дос табу қиын, ал оны сақтау одан да қиын» деген тақырыпқа жұп болып, диалог құрыңдар. Сұрақтарыңның 5-тен кем болмауын және жауапта нақты деректердің қамтылуын қадағалаңдар.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. С. Бөйтерековтің «Жан досым» өнін сыныпта бірігіп шырқаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Төменде берілген мақалдар мен фразеологизмнің қандай жағдаятта айтылатынын анықтайтындай шағын өңгіме құрастыр.

1. Көп көтерген жүк жеңіл.
2. Төбесі көкке жетті.
3. Адалдық – достықтың ұлы заңы.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- Бүгін не үйрендің?
- Амал достықтың себептері болатыны жөнінде бұрын білген бе едің?
- Тапсырмаларды орындауға қиналған жоқсың ба?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

ОЙТҮРТКІ

1. Сен кімдердің достығын өзіңе үлгі етесің?
2. Ұлы адамдардың достығын не үшін білуіміз керек?

ТЫҢДАЛЫМ

1-тапсырма. Өлеңді үш оқушының мәнерлеп оқуынан тыңда. Дауыс ырғағын, кідірісті және логикалық екпінді қайсысы дұрыс қолданды?

Дос болам десең, досымды сыйла, қымбаттым!
 Досыңа сонда досыммен ғана қымбатпын.
 Дос болам десең, мендегі доспен достасқын,
 Сендегі доспен дос болып сонда тұрмақпын.
 Достарың көп пе? Апыр-ау, неткен жақсы едің?
 Досым аз менің... Досым-ау, менің, тапшы емін!
 Достарыңмен достастыр мені, асылым,
 Достастыр мені, болайын құлың нақ сенің!

(Мұқағали Мақатаев)

Достық деген таусылмайтын қазына,
 Көктемеде солып қалар гүл емес.
 Қарамайды ол сыйдың көп пен азына,
 Нағыз достар, тіпті, сый да тілемес.
 Сырлас болсаң, есігімді кір қақпай,
 Шын дос болсаң, шақырмай кел, тілегім.
 Шын шақырсам, саған ұқсап тіл қатпай,
 Жауымның да келетінін білемін.

(Төлеген Айбергенов)

Бірімізді біріміз қуат көріп,
 Бірімізден біріміз шуақ көріп,
 Бірімізге біріміз пана болып,
 Мен іні боп, сен қимас аға болып,
 Дарқан көңілім шалқитын дала болып!
 Кәусарынан достықтың қанып ішіп,
 Бір тілектің бойынан табылысып.
 Сәл көрмесек сабылып, сағынысып,
 Жолығуға асықтық алып ұшып.

(Мұхтар Шаханов)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Өлеңдердегі ортақ ойларды қай сөз қолданыстары беріп тұрғанын талда.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. «Дербес пікір жазу» тәсілін қолданып, өлеңдердің мазмұны бойынша пікірлеріңді жаз (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
3. Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.
6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Өлеңдердегі фразеологизмдерді және эмоционалды сөздерді тауып, эмоционалды мәнін «Қос жазба» күнделігіне толтыр.

Фразеологизмдер	Эмоционалды мәні

Тілдік бағдар

Еліктеу сөздер

Еліктеу сөздер екіге бөлінеді: бір тобы *еліктеуіш сөздер* деп, екіншісі *бейнелеуіш сөздер* деп аталады.

Еліктеуіш сөздер деп табиғатта ұшырасатын сан алуан заттар мен құбылыстардың бір-біріне қақтығысу-соқтығысуларынан туатын дыбыстардың атауларын айтамыз. Мысалы: *Мылтық тарс етті. Ағаш гүрс етіп құлады.*

Бейнелеуіш сөздер деп табиғатта кездесетін құбылыстар мен заттардың әрекет-қимылдарын көзбен көру арқылы қабылданған бейне-көріністердің атауларын білдіреді. Мысалы: *жалт-жұлт, қалт-құлт, маң-маң, жапыр-жұпыр, ербең-ербең, желп-желп т.б.* Еліктеуіш сөздер көбінесе етістікпен тіркеседі де, іс-әрекеттерді бейнелейді және олардың қалай өткенін білдіреді. Мысалы: *Атты жігіт мырс-мырс күледі. Абай селк етіп, жалт қарады.*

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Төменде берілген еліктеуіш сөздерді әуелі дара, сосын қосарлап жұмсап, сөйлемдер құра.

Арс, тырс, мырс, күрк, жарқ, күмп, селк, салп, желп.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мына еліктеуіш сөздердің қатарын толықтыр.

Сатыр-күтір, жарқ-жүрқ, бүрқ-сарқ, қылтың-сылтың, маң-маң, жапыр-жұпыр.

ОҚЫЛЫМ**АЙТЫЛЫМ**

7-тапсырма. Мәтінді оқып, қандай жанрда жазылғанын анықта. Сыныптасыңа сұрақтар қой. Толық жауап ала алдың ба?

Шоқанның інісі Мақы (Мақажан) суретші болды. Ол Петербургтегі керең-мылқаулар мектебінде оқып, білім алған. Кейін түрлі ғылыми мекемелер мен кітапханаларда суретші болып қызмет істеді. Інісінің дарынды екенін байқаған Шоқан Мақыны көркемөнер академиясының шеберханасына орналастырады. Ол онда суретшілік өнермен шұғылданады. Мақы Петербургте он бір жыл тұрған.

Шоқан арқылы Мақы Петербург пен Омбыда көптеген ғалымдармен және қоғам қайраткерлерімен таныс болған. Г.Н. Потанин былай деп жазды: «Көкшетаудан шығып, Уәлихановтардың ауылын іздеп келе жатып мен қазіргі көзі тірі ағайынды төртеуінің біреуімен қалтқысыз байланыс жасайтын болсам, нақ осы Мақымен байланысам ғой деп ойладым». Шоқаннан тағылым алған Мақы кетер-кеткенше орыс халқын өзіне жақын тұтып, оның озық мәдениетін қастерлеумен өткен. Атақты архитектор Шота Уәлиханов – осы Мақының немересі.

Шоқанның тағы бір інісі Мақмұт та ағалары сияқты орыс ғалымдарымен, жазушы, инженерлерімен жас кезінен араласқан. Сол достық қарым-қатынастарын өмірінің аяғына дейін үзген емес.

Г.Н. Потанин Уәлихановтардың отбасымен 1895 жылғы Сырымбеттегі кездесуін өте жылы еске алады. Шоқанның жақын досы Потанинді Уәлихановтар әулеті шын ықыласпен қарсы алып, оның құрметіне той-думан жасап, сауық құрған. Г.Н. Потанинге арнайы бөйге ұйымдастырып, түрлі халық ойындары мен сұңқар салып, құс аулау сияқты этнографиялық ойындар көрсеткен. Халық ертегілері мен эпикалық өлең-жырларды, аңыз ертегілерді жазып алуы үшін әйгілі әншілер мен жыршыларды шақыртқан.

(Шоқан Уәлиханов. Таңдамалы шығармаларынан)

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтіннің кейіпкерлері сендерге таныс па?
2. Мәтінде кімдердің достығы туралы айтылады?
3. Потанин ертегілер мен эпикалық жырларды кімдерден естіген?

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіндегі тұлғалар туралы өз пікірлеріңді топқа бөлініп айтыңдар. Фаламтор материалдарын пайдаланыңдар.

Бірінші сөйлем. *«Менің білуімше ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... мынадай қорытындыға келдім».*

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Еліктеуіш сөздерді пайдаланып, мәтіндегі Уәлихановтар отбасының Г.Н. Потанинді салтанатты қарсы алуын көрініске айналдырып, қайта жаз.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Мәтіндер бойынша «Шынайы достық» тақырыбында эссе жаз. Мәтін сөздерінен сілтеме келтір.

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. Әдебиеттен қандай ұлы адамдардың достығы жөнінде оқығандарыңды бір-бірлеріңе жұп болып әңгімелеңдер.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Орпан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*
Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

7–8-сабақ

СҮЙІСПЕНШІЛІК – ШЫНАЙЫ СЕЗІМ

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Сүйіспеншілік туралы не білесің?
2. Көркем әдебиеттен қандай жағдаяттарды еске алар едің?

ТҮНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, негізгі ақпараттарды есте сақта. Тақырыбын қой.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Шәмші Қалдаяқовқа деген сүйіспеншіліктердің бөріне ортақ ой қайсы? Пікір айтушылар кімдер?

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі сүйіспеншілік қандай эмоционалды сөздер арқылы берілгендігін кестеге салып түсіндір.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. «Шәмші – ел аузында» тақырыбына кластер құрастыр.

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді оқып, жоспар құр.

2008 жыл 28 қаңтар. Күн – жұма. Бүгін біз Шелль қаласындағы зиратқа жерленген Мария Шоқайдың басына баруды жоспарлаған едік. Мария Шоқайдың зираты кіреберісте, қақпадан онша алыс емес жерде екен. Зиратқа кірген бойда көңілім толқып, жүрегім дүрсілдеп сала берді. Бұл, бәлкім, Мұстафа Шоқайдың адал жары, оның көрген ауыртпалықтарын қайыспай, зор адамгершілікпен бірге бөліскен Марияға деген шексіз ризашылық пен құрмет белгісі болар. Жаңбыр жауған кезде-ақ: «Әй, бұл Мұстафа мен Марианың көз жасы немесе сағыныш тамшылары шығар», – деп ойлағанмын.

Мәшинеден түсіп, Мария Шоқайдың зират басына барған кезде құйып тұрған жаңбыр кілт тоқтады. Кәдімгі ағып тұрған судың шүмегін кілт бұрай салғандай. Марқұмның қабіріне гүл шоқтарын қойдық.

Мария Шоқай да қайраткер. Мұстафаның жанында жүріп, әрі ақылшысы, әрі қамқоршысы, әрі жары болса, қайраткер болмай, кім болады?

Марианың Шоқайтанудағы орны ерекше. Шоқайдың жеке құжаттарын, бүкіл мұрасын сақтап, тиісті орындарға табыстаған – осы Мария екен.

Марианың Мұстафа Шоқайдың мұрасын сақтап қалғаны – өз алдына. Мұстафа Шоқай қайтыс болған соң, оның жаназасын шығартып, ислам діні, яғни шарияттың бүкіл талаптарын жүзеге асыра отырып, жерлегені не тұрады? Мұның өзі Марианың Мұстафаға деген сүйіспеншілігі ғана емес, оның дінін де құрметтегені. Мария Берлинде Мұстафаны жерлеп, Парижге оралған соң, 1942 жылдың 5 ақпанында мешітке барып, марқұм күйеуінің қырқын беріп, рухына бағыштап құран оқытты. Өзі бақилық болғанша Мұстафаға үнемі құран бағыштап, рухын ардақ тұтты.

Біз қабірдің шаңын сүртіп, төңірегін тазалап, мәшинеге беттедік. Көлікке отырысымен жаңбыр қайта құйды. Апыр-ай, а! Бұл не болғаны сонда? Әлде бұл біздің алыстан келіп, зиярат еткенімізді Табиғат ана да құптап, қолдағанының айғағы ма? Кім біледі, бәлкім, солай шығар...

(Қасымхан Бегманов. «Мұстафа Шоқай жолымен» кітабынан)

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтіндегі ой кімдер туралы айтылған?
2. Мария Шоқайдың жарына деген сүйіспеншілігі неден көрінеді?
3. Мария Шоқайды неліктен қайраткер дейміз?

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтінді «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып талда.

Пікір. Тыңдаған мәтін бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіндегі сөйлемнің соңына қойылған тыныс белгілерді анықтап, қойылу себебін түсіндір.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Мәтіндегі жалғау түрлерін ажыратып, олардың сөйлемдегі қызметін айт.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Энциклопедиялық әдебиетті пайдаланып, Мұстафа Шоқайдың туған елге деген махаббаты туралы мәтін жаз. Мәтінде Мария Шоқай естелігін пайдалан. Жазғандарыңды парталасыңмен салыстыр. Кімнің ақпараты толық екенін түйінде.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

1922 жылы онымен бірге Трокадеродағы этнография мұражайын (Францияда, Эйфель мұнарасының жанында) аралағанымыз әлі есімде. Мұстафа сол жерден бір домбыра көріп қалды да, тағатынан айырылды. Сол жердегі қызметкерден рұқсат сұрап, аспапты қолына алып, құлақ күйін келтірді де, қазақтың өсем әуенін орындап шықты. Сөйтті де, аспапты орнына қойды. Жабырқау болатын, жанары жасқа толы еді. Мен алғашқы және соңғы рет Мұстафаның көз жасын сол кезде көріп едім.

(Мария Шоқай естелігінен)

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

12-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді жазып, «Шығу парағын» толтыр.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мен ... үйрендім.
- Мені ... таңғалдырды.

9–10-сабақ**НӘТИЖЕ САБАҚ. СҮЙІСПЕНШІЛІК
БАСТАУЫ – ТУҒАН ЖЕРДІ СҮЮ****ОЙТУРТКІ**

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. *Сүйіспеншілік* деген сөздің синонимін білесің бе?
2. Туған жерді сүйу деген не?

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Өнді ұнтаспадан тыңда. Логикалық екпін түсіп тұрған тірек сөздерді тап.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. «Кімнің ойы жүйрік?» ойыны. Қасым Аманжоловтың ойын топ құрып, қара сөзбен әрі қарай жалғап жаз. Тапсырманы тақырыптан ауытқымай орындаған топ жеңеді.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Ақынның туған жерге деген сүйіспеншілігі қандай сөйлемдермен берілген? Сөйлем соңына қойылған тыныс белгілердің қойылу себепін сыныптастарыңа түсіндір.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, тақырыбын қойып жаз. Мәтіннің қалай басталғанына назар аудар.

Мынадай бір аңыз бар. Қапияда жау қолына тұтқын боп түсіп, құлдыққа сатылған **бұғанасы қатпаған** жас бала жылдар өте келе,

кіндік қаны тамған топырағын, әлпештеп өсірген ата-анасын ұмытуға айналады. **Жат өлкеге** бауыр басып, жақсы-жаманды бастан кешіп, төзімі мен ақыл-қайратының арқасында ақыры бөтен жұрттың билеушісі атанады. Жылдар жылжып өтіп, **шау тартқан** шағында ат арытып алыстан келген керуен туған жердің бір түп жусанын жеткізеді. Жұпар иісі бұрқыраған жусан билеушінің есіне бала күнгі ұмыт болған бейкүнә дәуренін, туған жер төсінде қызғалдақ теріп өскен **мұңсыз күндерін** қайта түсіреді. Көзінен жасы бұршақтап, санасында сартап болып жатқан сағыныш сезімі бұрқ етіп оянып, шыдас бермейді. Енді оның кесе-көлденең тұруы мүмкін емес еді. Талайларға арман болған тақ пен төжді **төрк етіп**, баққа, байлыққа да бұрылып қарамай, тұлпарына ер салып, туған жеріне **суыт аттанған** екен деседі.

Туған жерді сүю дегеніміз өмір бақи өз жерінде байланып қалу емес.

Мәселен, Мұхтар, сенің Отырарың мен менің Шекерімнің қаншама жас жеткіншегі қазір де **әлемнің төрт бұрышын** шарлап кетті. Біразы білім алып, тұрақтап қалып, кәсіби мамандықтарын жетілдіру үстінде. «Атың барда ел таны желіп жүріп» деп бабаларымыз айтқандай, қажырлы, қайратты шақта **көкірек көзін ашып, дүниенің ойы мен қырын** шолғанға не жетсін!

Десе де, **Жер шарының қай** ендігі, экватордың қай белдеуінде жүрсең де – туған жер атты ұлы ұғым біреу. Сонымен рухани байланысыңды үзбесең ғана, **айдарыңнан жел еспек**. Өйткені өзге топырақ, өзге ауа, өзге су оның орнын толтыра алмақ емес.

Қасиетіңнен айналайын туған жер! Бізсіз гүлдеп, бізсіз өмір сүре алар, ал біздің рухымыз онсыз биік самғамақ емес. Иә, туған жер барда – біз бармыз.

*(Шыңғыс Айтматов.
«Ғасыр айрығындағы сырласу»)*

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді талда. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгіле. Өз ойларыңды қорытындылап жаз.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Ш. Айтматов айтқан аңыз-өңгіме кім туралы айтылған? Ізденіп, ой бөлісіңдер.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз өдебін сақтау;
- дауыс ырғағы, кідіріс, дыбыстардың үндестігін сақтау;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Қарамен берілген сөздердің мағынасын синонимдері арқылы ашып жаз.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мына жолдарды кіріспе етіп алып, «Туған жерім» тақырыбына эссе жаз.

Қасиетіңнен айналайын туған жер! Бізсіз гүлдеп, бізсіз өмір сүре алар, ал біздің рухымыз онсыз биік самғамақ емес. Иә, туған жер барда – біз бармыз.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Өлең бұдан елу жыл бұрын емес, дәл бүгін жазылғандай. Еліміздің егемендік алғанына қанша жыл болғанын айтып, өлеңге талдау жаса. Талдауда фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді қолдан.

Елу жаста «Елім бар» деп айта алмай,
Кетпес естен күйінгенің мұңлы Абай.
Елім бар деп айтатын бір туды күн,
Елім бар деп шырқатайын мен бүгін.
Қойсын енді Қорқыт күйі сарнамай.
Кең далалы, кеңпейілді қазақпыз,
Құл емеспіз, еркін жанбыз, азатпыз.
Ел намысын ешбір жауға бермейміз!
Өмірді алға бастырамыз, өрлейміз!
Сертің осы азат жігіт, азат қыз!

(Қасым Аманжолов)

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Орган терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

«Мен оқуға үйренген баланың алдымен өз Отаны туралы оқығанын қалаймын. Ол 10 жылдан кейін оның барлық провинциясын (ауылдарын), барлық жолын, барлық қаласын білсін, енді 15 жылдан кейін елінің барлық тарихын, ал 16 жылдан кейін барлық заңын білсін. Ол өзінің жады мен жүрегінде жатталмаған бірде-бір ерлігі, бірде-бір батыры болмасын. Бұл – өз елінің әрбір азаматы үшін парыз».

(Жан Жак Руссо)

5-бөлім

МУЗЫКА ӨНЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚТЫҢ
КИЕЛІ ДОМБЫРАСЫ

1–2-сабақ

МУЗЫКА – ТАБИҒИ ӨНЕР

ОЙ ТҮРТКІ

1-тапсырма. Музыканың түрлерін диаграммаға салып жаз.

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Өлеңді тыңдап, қандай тақырыпта жазылған монолог екенін анықта.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Өлең мазмұны бойынша жұп болып диалог құрыңдар.

Диалогтің сұрақтары:

- Қобыздан қандай әуен төгіледі?
- Ақын әуенді қандай образдарға теңейді?
- Музыка нені бейнелейді?
- Музыканы адам не үшін тыңдайды?

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, қай стильде жазылғанын анықта. Тақырып қой.

Музыкалық **туындылар** орындалатын ұжым – оркестр.

«Оркестр» деп бір музыкалық туындыны түрлі аспаптарда қатар ойнайтын музыканттар тобын айтамыз.

Оркестрдің өте үлкен түрі «Симфониялық оркестр» деп аталады. Симфониялық оркестрдің құрамында ішекті, үрлемелі, соқпалы музыкалық аспаптар болады. Ол классикадан бастап, поп музыкаға дейінгі барлық әуендерді орындайды.

Ішекті аспаптардың барлығы оркестрдің алдына орналастырылады. Бас, соқпалы және үрлемелі аспаптар артқы қатарда тұрады. Мөлшері жағынан ішекті аспаптар үлкен болады. Концерттерде күйсан-

дық (фортепиано), скрипка немесе виолончель сияқты дара аспаптар оркестермен сүйемелденеді.

«Гамелан» деп аталатын Индонезия оркестрінде 75-ке жуық аспап қамтылған.

Симфониялық оркестрде көбінесе батыс классикалық музыкасы немесе опера орындалады. Симфония – 3 немесе 4 түрлі бөліктен тұратын музыкалық жанр.

Опера музыка жанрына жатады. Оркестр ойнап тұрған музыкаға қосылып **ән шырқауды** «опера» дейміз. Музыканың бұл жанры 1600 жылдар шамасында Италияда дүниеге келген. Операны орындайтын басты кейіпкерлер белгілі бір драмалық шығармадағы кейіпкердің рөліне еніп, көрерменге солардың сезімін, көңіл күйін жеткізеді. Операда би өнері де жиі қолданылады. Әсіресе Францияда операда ән мен би қатар жүреді. Операның кей түрлерінде ауызекі сөйлесу түрі – диалог те қолданылады.

(«Музыка, би, драма». Балаларға арналған танымдық энциклопедиядан)

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. «Кім ізденгіш?» ойыны. Суретте қандай оркестр бейнеленген? Осы оркестр туралы ізденіп, мәлімет жина. Көп ақпарат берген топ жеңеді.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Ғаламтордан не газет-журналдан ақпараттарды іздеп, «Астана Опера» театры туралы шағын мақала жаз. Мақалада фразеологизмдер және эмоционалды сөздерді пайдалан.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Оқылым мәтіндегі қарамен жазылған сөздерді синонимімен ауыстырып, тақырыптан ауытқымай шағын мәтін жаз.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Тырнақшаға алынып жазылған сөздердің атауларына түсінік бер. Тырнақша не себепті қойылған?

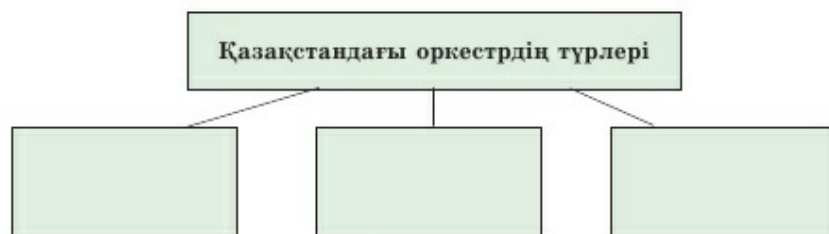

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Қазақстандағы оркестрдің түрлері» деген тақырыпқа кластер құрастыр. Өрқайсысын сипаттап айт.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Қандай музыканы тыңдағанды ұнатасың?
2. Музыкалық аспаптардың бәрін тізіп айтып шыға аласың ба?

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді бір оқушының мәнерлеп оқуында тыңда. Дауыс ырғағы мен кідірістің дұрыс жасалғанына көңіл аудар.

Музыкалық бағыттар

Өрқилы кезеңдерде дүниенің төрт бұрышында музыканың түрлі жанрлары өмірге келді. Музыкадағы джаз жанры XX ғасырдың басында АҚШ-тың Жаңа Орлеан штатында туындады. Джазды Батыс Африка мен Еуропа музыкаларының қосындысы деп қарастыруға болады. Онда саксофон, керней, тромбон, кларнет (ағаштан жасалған үрлемелі музыкалық аспап), пианино, гитара, контрабас, барабан сияқты музыкалық аспап түрлері бар.

Классикалық музыка, кантри музыкасы, діни әуендер, рок, поп, үнді классикалық музыкасы және электронды музыкалар да әлемге танымал музыка жанрларына жатады. Осылардың арасында қазіргі кезде поп пен электронды музыка көбірек сұранысқа ие.

Музыканың түрлі жанрлары әлемнің түкпір-түкпірінде өмір сүретін әртүрлі адамдардың шабыты мен қиялының нәтижесінде пайда болды. Бірақ музыка тілі ортақ. Қай жерде өмірге келгеніне қарамастан, біз оны тыңдап, ләззат аламыз.

«Самба» деп аталатын бразилиялық ырғақ әлемнің барлық музыканттарына өз ықпалын тигізді. Қатты әрі жылдам ойналатын музыка ырғағында би билеу көп адамдарға ұнайды.

Қазақта күй жанры өзінің қайталанбас әуенімен әлемге белгілі болды.

Өнердің тарихына көз жүгіртетін болсақ, адамзаттың даму тарихында қилы кезеңдерді бастан өткергеніне куә боламыз.

Технологиялар қарқынды дамыған қазіргі заманда, өнердің түрлері де өзіндік сипатын өзгертті. Дегенмен ертедегі өнер түрлері ұмытылмақ емес. Ата-бабаларымыздың мәдени мұрасын сақтап, келешек ұрпаққа өзгеріссіз жеткізу – біздің міндетіміз.

(«Музыка, би, драма». Балаларға арналған танымдық энциклопедиядан)

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі музыка жанрына қатысты терминдік атаулардың түсініктемесін іздеп тауып, «Қос жазба» күнделігінде толтыр.

Жанр атаулары	Түсініктемесі
Классикалық музыка	

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Қарамен жазылған фразеологизмдерді синонимімен ауыстырып айт та, қандай өзгеріс болғанын парталасыңа түсіндір.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, қандай мәселе көтерілгені туралы пікіріңді төрт сөйлеммен жаз.

Қобыз

Күндердің күнінде бойы өсіп, бұғанасы қатқан Қорқыт түс көреді. Түсінде ақ сақалы беліне түскен, ақ таяғы көк тіреген әулие қарт аян береді: «Уа, Қорқыт, түр! – дейді. – Сен бір аспап жаса. Аспабың алты жасар нар атанның жілігіндей болсын. Шанағы бақырдай болсын. Көні аруананың бауыр терісінен болсын. Тиегі ортекенің мүйізінен болсын. Ішегі бесті айғырдың құйрығынан болсын. Аспабыңның аты қобыз болсын. Сол қобыз қиялыңа қанат, жолыңа шырақ, жаныңа араша болар!».

Қорқыт осы сөзді өңінде естігендей болып оянса, көкірегі күйге толып, көмейінен сөз саулағандай халде екен. Сол бетінде қобыз жасауға кірісіп, әулиенің қойған барлық шарттарын орындайды. Сонан соң қобызды қолына алып, құлағын бұрап, қияғын шалып көрсе, сарнап қоя береді. Өлгі көкірегін кернеген күй қобызына көшіп, аспан асты сазды сарынға бөленеді. Үшқан құс, жүгірген аң, ескен жел – бәрі сүттей ұйып, қобыз күйін тыңдайды.

(Ақселеу Сейдімбек)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Қорқыт туралы не білесің? Сыныптасыңа айтып бер.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Суреттерге қарап, музыкалық аспаптардың кластерін құра. Ойынды дауыс ырғағы мен логикалық екпінді дұрыс қойып жеткіз.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Қазақ өнерінде музыкалық аспаптармен өнер көрсетіп жүрген өнерпаз туралы шағын мәтін құра. Мәтінде фразеологизмдерді пайдалан.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Еліктеуіш сөздерді пайдаланып, ішекті және соқпалы аспаптар туралы диалог құрыңдар.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді жазып, «Шығу парағын» толтыр.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мен ... үйрендім.
- Мені ... таңғалдырды.

5–6-сабақ

ДОМБЫРА – ХАЛЫҚ МҰРАСЫ

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Домбыраның қандай түрлері бар?
2. Домбыра тарта аласың ба?

ТЫНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, музыкалық аспап түрлерінің санын графикалық кестеге сал.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Қазақтың музыкалық аспаптарын өлемдік аспаптармен салыстырып, ұқсастығы мен айырмашылығын айт.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Қазақтың ұлттық музыка аспаптары мұражайын жарнамайтын мәтін құрастыр, суретте. Эмоционалды сөздер мен еліктеуіш сөздерді орнымен қолдан.

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша «Қазақтың музыкалық аспаптарының жасалуы және олардың қызметі» деген тақырыпта пікірталас ұйымдастырыңдар.

Пікірталасқа қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;

- пікірталас әдебін сақтау;
- әдеби тіл нормаларын сақтап сөйлеу;
- еліктеуіш сөздерді, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді оқып, қай стильде (көркем әдебиет пе? публицистикалық па? ресми ісқағаздар ма?) жазылғанын айт.

Домбыра – қазақтың халық аспабы. Домбыра – қазақ халқының әрбір үйінің төрінде тұратын аспап. Домбыраның екі түрі бар: батыстық және шығыстық. Бұл орындалу дәстүрінің екі түрлілігіне байланысты. Орындалуы тез, виртуозды төкпе күйлерді орындайтын батыстық домбыраның мойны жіңішке және ұзынша болып келеді. Шығыстық жуан және қысқа мойынды домбыраларда мұндай техникалық әдіс қолданылмайды. Мұндай домбырамен орындалған шертпе күйлерде дыбыс жекелеген қол саусақтарымен ішектерді шерту арқылы орындалады. Осылайша домбыра мен күйдің, олардың орындалуы арасында тығыз байланыс бар.

Домбырада ойналатын жанрлардың ең бастысы – күй. Күй – қазақ халқының сан ғасырлар қойнауынан жеткен асыл мұрасы. Ол орындалатын аспап түрлеріне қарай домбыра күйі, қобыз күйі және сыбызғы күйі болып бөлінеді. Күй – мазмұны мен құрылысына қарай әр алуан болып келетін музыкалық жанр.

Домбырашылық өнердің негізі – күйшілік. Оның өзі құрылымдық желісі мен орындау мәнеріне қарай төкпе және шертпе күйшілік дәстүрге бөлінеді. Қазақ халқының ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан асыл мұрасы – халық күйлерін қазіргі заманғы нота жүйесіне дейін жеткізген күйші-сазгерлер болғаны анық.

(«Домбыра үйренгің келе ме?» кітабынан)

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтінді талда. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгіле. Өз ойларыңды қорытындылап жаз.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағаныма қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Қазақ тілінің жалғаулары мен шылауларын мәтіннен ажыратып, қызметін түсіндір.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Оқылым мәтінінің негізгі мазмұнын сақтап, домбыра және оның түрлері туралы жарнама жаз.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. «Кім білгір?» ойыны. Төрт топқа бөлініп, қазақ халқының домбыра күйі, қобыз күйі және сыбызғы күйі туралы білім жарысын ұйымдастыр. Қай топ көбірек айтса, сол топ жеңеді.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Музыка аспаптарының атауын түрлеріне қарай топтап жаз. Осындағы бір аспап жайлы шағын мәтін жаз.

Бұғышақ, қамыссырнай, домбыра, керней, дабыл, асатаяқ, қоссырнай, жетіген, мүйізсырнай, шертер, қылқобыз, сазсырнай, сыбызғы, даңғыра, қоңырау, шаңқобыз, тастауық, ұран, дауылпаз, дудыға, үскірік, кепшік, шың, ысқырауық, шыңдауыл.

Түрлері	Атауы
Үрлеп ойналатын	
Шертіп ойналатын	
Қияқпен ойналатын	
Ұрып ойналатын	
Сілкіп ойналатын	

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- Бүгін не үйрендің?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Пікірталасқа қойылған талаптарды орындай алдың ба?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

7-8-сабақ

КҮЙ – МУЗЫКАНЫҢ ЕРЕКШЕ ЖАНРЫ

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Суреттегі күйші, сазгер кім?
2. Күй туралы аңыз-әңгімелердің қайсысын білесің?

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Аңыздарды екі оқушының мәнерлеп оқуында тыңда. Дауыс ырғағы мен оқу мәнерінен қандай сезімді жеткізіп тұрғанын ажырат.

1

«Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» заманы болса керек. Халық басына күн туып, елінен, жерінен айырылған, ауыл дүрбелеңге түскен сол бір шақта орта дәулетті біреудің ақ інгені болған екен. Ботасы оққа ұшады да, иесі ақ інгенге жүгін артып, күнді күнге, түнді түнге ұрып босып, ауа көшкен елмен бірге кетеді. Бір жерге жетіп,

көліктердің белін суытып, адамдарды демалдырады. Кешке таман ақ інген өзге түйелердің ішінде жоқ болып шығады. Іздеп таппайды.

Ақ інген сол кеткеннен мол кетіп, ботасының жемтігі қалған жаққа қарай бет алған жолда азықсыраған қалмақтардың қолына түседі. Ашыққан жау шибөріше қаптап, тарпа бас салып жығып, төрт аяғын байлап, бауыздауға ыңғайланған сәтте, інген өте бір аянышты дауыспен ыңырси боздап, екі көзінен жас сорғалап, бейне адамша жылаған екен дейді.

Сол кезде өздері аға тұтар біреуі: «Астыларындағы аттарыңды сойсаңдар да, ол інгенге тиіспеңдер», – дейді. Жау қолынан босанған боз інген алдымен оң жағына қарап, бір боздап, сол жағына қарап, бір боздап, үшінші ретте алдына қарап, бір боздап, алған бағытына қарай желе жөнеледі. Ботасының жемтігін тапқан соң, бір тал шөп жұлмай жатып, сол жерде өлген екен. Осыны бейнелеген күй «...» деп аталыпты.

2

Бір байдың екі баласы аң аулап жүргенде біреуін аю жеп қойыпты. Ағасы інісінің өлгенін көріп, қайғырып, інісін жеген аюды атып алмақ болып аңдиды. Бір кезде аю билей басып, анда-санда тұра қап, жорғалап келе жатады. Балақ жүндері сусылдап, қозғалған сайын үстінен жалтылдап от ұшқындайды. Аңдып отырған жігіт аюды атып, терісін сойып алып, үйіне келеді. Өкесіне іні өлімін естірте алмайды.

Өкесі:

– Кәне, балам, қандай аң аттың? – деп сұрайды.

Үлкен ұлы керемет домбырашы екен. Аюдың терісін әкеліп, өкесінің алдына тастайды да, бір күй шертеді.

Күйді тыңдап отырған бір ақсақал ауыр күрсініп, байға баласының өлімін естіртіп, көңіл айтады.

Сондағы жігіттің шерткен күйі осы «...» екен.

(М. Хұсайынұлы. «Алтай-Қобда домбыра күйлері» кітабынан)

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Көп нүктенің орнындағы күйлердің атауын тауып айт. Ойларыңды мәтіндегі нақты дерекпен дәлелде.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Аңыз желісі бойынша жоспар құрып, оқиғаның басталуын, дамуы мен аяқталуын баянда.

О Қ Ы Л Ы М

5-тапсырма. Мәтінді оқып, қай стильде жазылғанын анықта. Идеясы не?

«Телқоңыр» күйі

Дәулеті шалқыған, елге беделі артқан бір ұлықтың төскейді қаптаран қалың жылқысының ішінде мәпелеген қоңыр аты болыпты.

Ұлық: «Қоңыр аттың жүрісін күйге түсірген домбырашы болса, атан жетектетіп, ат мінгізіп, киіт кигізем», – деп бүкіл елге жария етеді.

Көршілес рудың ұлығы қоңыр жүйрікті ұрлап алмақ болып, бір қу жігіттің қасына домбырашы қосып аттандырады.

Домбырашы төгілте күй шертеді.

Манадан төтті күйден таусылмастай нәр алған ауыл адамдары оралса, кермедегі қоңыр жүйрік жоқ. «Қайтіп айырылдындар?» деген сұрауға адамдар болған оқиғаны айтып, жауап береді.

– Домбырашы қандай күй шертті? – деп сұрайды ұлық.

– Домбырашы мынадай күй шертті, – деп күйді ұғып қалған біреуі шерте жөнеледі. Алып қашқан ат жүрісін, аттың сұлу шабысын елестеткен күй тыңдаушыларды баурап алады.

Ұлық күйініп аз отырады да, сенімді деген екі жігітін шақырып алып:

– Атқа қонындар да, сол төреге барындар. Ат басындай жамбы – төреге сәлемдемем. Қоңыр жүйрікті сұрамаңдар, берсе алмаңдар, – депті.

Төре екі жігітті құрметті қонақ қылып, сәлемдемесін қуана алады. Екі жігіт аттанарда төре бұйымтайларын сұраса, «Ұлығымыз сәлем деді» дегеннен басқа ештеңе айтпайды.

– Ұлықтарыңа сәлем де! Айыбымды кешкен екен, мен де аяғына жығылдым. Егіздей көрінетін екі қоңырдың екеуі екеуімізде тұрмай, біріне бірі сән беріп сонда тұрсын! – деп қос қоңырды жетектетеді.

Бір-бірінен аумайтын қос қоңырдың пішініне, сымбатына, жүйріктігіне құмартқан күйшілер «Телқоңыр» күйін шығарады.

(М. Хұсайынұлы. «Алтай-Қобда домбыра күйлері» кітабынан)

Ж А З Ы Л Ы М

6-тапсырма. Диалогті монологке айналдырып жаз. Мәтіндегі көркем тілді сақта.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі фразеологизмдер мен эмоционалды-экспрессивті сөздерді тауып, синоним сөздермен ауыстырып айт. Қандай айырмашылығы бар?

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіндердегі төл сөздердің тыныс белгілерін ажыратып, қойылу себебін «Қос жазба» күнделігіне жазып түсіндір.

Төл сөз	Түсініктеме

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Қазақтың күй аңыздары жайында өздерің қалаған адамнан диктофонмен сұхбат ал. Оны сыныптасыңа әкеліп тыңдат.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді жазып, «Шығу парағын» толтыр.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мен ... үйрендім.
- Мені ... таңғалдырды.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Егер сен музыканы түсінгің келсе, оны ыждағаттықпен тыңдай біл! Кейін сен оны міндетті түрде ұнататын боласың, бірте-бірте өзің белгісіз мезетте қалай үйренгеніңді де сезбей қаласың, жақсыны жаманнан айыра алатын боласың. Осылай етсең, сенде тамаша талғам пайда болады.

(Дмитрий Дмитриевич Шостакович)

9–10-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

МУЗЫКА – ӘЛЕМДЕГІ ЕҢ ЖОҒАРҒЫ ӨНЕР

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Музыканың адам баласына әсері туралы ойланып көрдің бе?
2. Өзің қай кезде музыка тыңдағанды жақсы көресің?

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұнындағы негізгі деректерді жалпы мәліметтен айырып, талда.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Тыңдалған мәтін мазмұнындағы әл-Фарабидің пікірлерін қалай түсінгеніңді айтып дәлелде.

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. «Музыканың адамға әсері» деген тақырыпта пікірталас ұйымдастыр.

Пікірталасқа қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- дерек пен дәлелдерді ұтымды қолдану;
- пікірталас әдебін сақтау;
- әдеби тіл нормаларын сақтау;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

О Қ Ы Л Ы М

5-тапсырма. Мәтінді оқып, жоспар құр.

Қазақ музыка өнерінің ең алғашқы туындылары

Халқымыздың бала дүниеге келгеннен бастап, өмірінің әрбір маңызды кезеңін әнмен әрлеп, күймен көмкеріп, көңіл көтеру, қуанышты оқиганы ерекше мәнді ету салтқа айналған. Шілдехана, тұсау-кесер, атқа мінгізу, сүндетке отырғызу, келін түсіру, қыз айттыру, Ұлыстың ұлы күні, Ораза айт, Құрбан айт секілді мейрамдардың барлығы да музыкасыз өтпеген.

Музыкалық дыбыстардың әлеуметтік мәнін ашатын бесік жыры, санамақ, «Бас бармақ, балаң үйрек», «Бақа, бақа, бақ-бақ» секілді басқа да ойын өлеңдері – дүние есігін ашқан жас баланы әлеуметтендірудің басты құралдарының бірі. Осы қысқа да әуезді үндерді айта отырып, анасы баласын әуен арқылы сөз мәнін пайымдауға баулиды. Осы арқылы бала ана тілінің дыбысталуы мен халық әуендерінің алғашқы әуезділігімен таныса бастайды. Осыдан барып баланың жүрек түбінде алдымен ата-анасына, әлгі әуендерді айтып отырған туысқандарына сүйіспеншілік пайда болады. Өсе келе бұл сәби кезінде естігендерінің үстіне ойын үлгілерінің әуені мен сөздері қосылады. Осындай «Ақ терек, көк терек», «Ақ сандық, көк сандық» сияқты ойын өлеңдері – балалар есейе бастағанда ойын кезінде айтатын өлеңдер. Бұл ойындар балалар арасында туысқандық байланысты, достықты, өзара қамқорлық, бір істі орындауға ұжымдасу, бірлесіп өзара көмектесу секілді міндеттерді атқарған. Өйткені балалар ойын кезінде өлеңнің әуенін барлығы бірге үндесіп айтады.

Өлгі ойын балалары есейіп бойжеткенде, бозбала жасына қадам басқанда бұл өлеңдер ғашықтық әндеріне, терме, толғаулар, жыр, дастан, қиссалар мен домбыра және қобыз күйлеріне ауысады.

*(«Қазақтың тәлімдік ойлары» антологиясы.
«Қазақ халқының әдет-ғұрып әндері»)*

Ж А З Ы Л Ы М

6-тапсырма. Мәтінді талда. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгіле. Өз ойларыңды қорытындылап жаз.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағаным қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтінде айтылған музыкалық элементтердің алғашқыларын еліктеуіш сөздермен сипаттап жаз. Сыныптасыңмен бірге салыстыр да, кімдікі дұрыс екенін бағалаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. «Қазақтың өдет-ғұрып әндері қалай дамыды?» деген тақырып бойынша тірек сызбаны толтыр. Топқа бөлініп, бір-бір тақырып төңірегінде жоба жасап, қандай әуендер ойналатынын көрсетіңдер.

Қазақтың өдет-ғұрып әндері қалай дамыды?			
Шілдехана	Тұсаукесер	Сүндет той	

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Ұлылардың музыка туралы айтқан пікірлеріне сілтеме жасап, эссе жаз. Эсседе фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, эмоционалды сөздерді пайдалан.

- Музыка жас азаматтардың ішкі дүниесін байытып, әр дәуірдегі қоғамдық өмірдің түрлі құбылыстарын дұрыс түсінуге көмектеседі (*А. Жұбанов*).
- Музыка адам жанын жарқындатып, жалындатуға тиіс (*Л. Бетховен*).
- Музыка тамшы сияқты, там-тұмдап жүрекке енеді де, жанды желпіндіреді (*Р. Роллан*).
- Музыканы халық тудырады, ал біз, суреткерлер оны тек музыкалық аспаптармен орындауға бейімдейміз (*М.И. Глинка*).
- Музыка... әрбір адамға өзін-өзі терең түсінуіне көмектеседі, ол адамның сезімі мен ойын байытады (*Д.Д. Шостакович*).

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді жазып, «Шығу парағын» толтыр.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мен ... үйрендім.
- Мені ... таңғалдырды.

6-бөлім

ҒАЛАМТОР ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР

1–2-сабақ

ҒАЛАМТОР ТАРИХЫ

ОЙТУРТҚИ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Ғаламтор туралы не білесің?
2. Сенің үйіңде ғаламтор бар ма?
3. Ғаламторды не үшін пайдаланасың?

ТЫНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтіндегі негізгі ақпарат туралы не айтасың?
2. Ғаламтордың тарихы туралы не білесің?
3. Қазіргі таңда ғаламторды қанша адам пайдаланады?

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтінге қандай ат қояр едің?
2. Ғаламтордан қандай ақпараттар табуға болады?
3. Ғаламтор қазіргі таңда қаншалықты дамыды?
4. Ғаламтор арқылы нені білуге болады?

Тілдік бағдар

Тұйық етістік

Тұйық етістік іс-әрекетті білдіретіндіктен, зат есімше түрленеді: септеледі (сөйлеуге, айтуынан), төуелденеді (келуім, келуің, келуі), бірақ жіктелмейді. Тұйық етістікке көптік жалғауы жалғанса, одан кейін төуелдік жалғауы жалғанады (келулеріміз, баруларың, келулері).

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықта. Мәтіндегі тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндір.

«Гаджет» дегеніміз не?

«Гаджет» дегеніміз қазіргі таңда нақты мақсаты мен қызметі бар, адам үшін пайдалы зат. Бұл зат кәдімгі, қарапайым технологиямен салыстырғанда анағұрлым өзгеше және ақылмен құрастырылған. «Гаджет» сөзін арнаулы электронды заттар дүкенінен бастап барлық жерден естуге болады. Ағылшын тілінен аударғанда бұл сөз «құрылғы» деген мағына береді. Басқаша айтқанда, гаджет – электронды құрылғы. Кез келген гаджеттің мақсаты – адамның өмірін **жарқын** да маңызды, **қарапайым** да жайлы ету, яғни өмір сүруді жеңілдету.

Гаджеттер ХХ ғасырдың орта тұсында пайда бола бастады. Уақыт өте келе, жаңа технологияның жылдам дамуына орай бұл құрылғылар күн сайын өзгеріп, жетіле түсті. Олардың даму **жылдамдығы** мен қызметі күннен-күнге артып, гаджеттер қолайлы да **жеңіл**, ықшамды бола түсті. Мысалы, үлкен магнитофонның орнын кейін кассеталы шағын плеер басқаны бәріміздің есімізде. Одан кейін «mp3» плеері дүниеге келді. Ал бүгінде өзі **шағын** болса да, сыйымдылығы үлкен флештер пайда болды. Гаджеттің кең таралған түрі – ұялы телефондар. Олар тек қана сөйлесу құралы емес, сондай-ақ сағаттың, радионың, фотоаппарат пен бейнекамераның және шағын қалта компьютерінің т.б. рөлін атқарады.

Гаджеттердің ішінде көп қолданылатындар қатарына – компьютер гаджеттері, «Айпадар», уақыт гаджеттері, байланыс гаджеттері, саяхат гаджеттері және т.б. жатады.

(Балаларға арналған танымдық энциклопедиядан)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтін бойынша «Қос жазба» күнделігін толтыр. Түсіндір.

Үзінді	Түсініктеме

ЖАЗЫЛЫМ

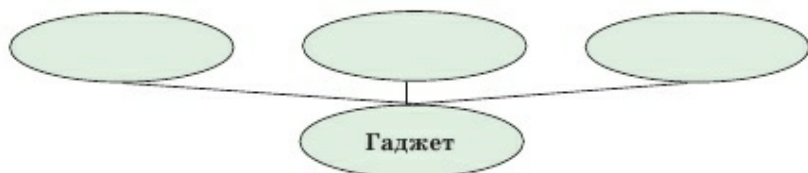
6-тапсырма. Мәтіндегі шылауларды түрлеріне қарай ажыратып, кестеге салып, дәптеріңе жаз.

Септеулік	Жалғаулық	Демеулік

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. «Гаджет» сөзіне кластер құрып, ойларыңды дәлелдеп айт.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті шылауларды қойып жаз.

1. Гаджеттердің даму жылдамдығы ... қызметі күннен-күнге артып келеді. 2. Олар қолайлы ... жеңіл, ықшамды бола түсті. 3. Қазіргі кезде өзі шағын болса ..., сыйымдылығы үлкен флештер пайда болды.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіндегі қарамен берілген сөздердің синонимдік қатарын тауып, сөйлемдер құра.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Мәтіндегі етістіктерді тұйық етістікке айналдырып, сөйлемдер құра.

Үлгі: салыстырғанда – салыстыру; құрастырылғанда – құрастыру.

АЙТЫЛЫМ

11-тапсырма. Жұптық жұмыс. Мәтін бойынша сыныптасыңмен ой бөлісіңдер. Ойбөлісте гаджеттегі ғаламтор, оны қолданудың жолдары туралы айтыңдар.

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. Берілген етістіктерге тұйық етістіктің -у жұрнағын жалға. Етістіктің қандай өзгеріске ұшырағанын айт.

Оқы, тасы, кемі, ері, ақ, тап, үк.

АЙТЫЛЫМ

13-тапсырма. Мәтіндегі тұйық етістіктерді тауып, сөйлемнің қай мүшесінің қызметін атқарып тұрғанын айт.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

14-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- Бүгін не үйрендің?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Ең алғашқы веб-камера Кембридж университетінде кофейнайтқышты бақылау үшін ғана орнатылған.

«Youtube»-ке ең бірінші қойылған бейнежазбаның атауы «Мен зообақтамын» деп аталады.

3–4-сабақ

ҒАЛАМТОРДЫҢ ПАЙДАСЫ МЕН ЗИЯНЫ

ОЙТУРҒИ

1-тапсырма. Сурет бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Суреттегі отбасы туралы не айтасың?
2. Отбасы қандай болу керек?
3. Ғаламтордың қандай зияны бар?

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, негізгі ойды анықта.

Тілдік бағдар**Есімше**

Есімше – сөйлемде екі түрлі мәнде, екі түрлі қызметте жұмсалатын етістіктің ерекше түрі. Ол бірде жіктеліп, етістік қызметін атқарса, енді бірде есімдерше түрленіп (септеліп, тәуелденіп, көптеліп), есім қызметін атқарады. Мысалы: *Екеуі де жарытып, тіс жарып сөйлейтін (М. Әуезов). Айтқанның аузы жаман, көргеннің көзі жаман (мәтел).*

Есімше мына жұрнақтар арқылы жасалады:

- 1) **-ған, -ген, -қан, -кен:** *ал-ған, көр-ген, кет-кен, қайт-қан* т.б.;
- 2) **-ар, -ер, -р, -с:** *бар-ар, кел-ер, оқы-р, көрме-с* т.б.;
- 3) **-атын, -етін, -йтын, -йтін:** *айт-атын, кел-етін, тыңда-йтын, сөйле-йтін* т.б.;
- 4) **-мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек:** *бар-мақ, кел-мек, жаз-бақ, без-бек, шаш-пақ, төк-пек.*

Көсемше

Көсемше де есімше сияқты екі түрлі мәнде, екі түрлі қызметте жұмсалады. Көсемше жіктеліп, нақты қимылды білдіріп, етістік қызметінде қолданылса, енді бірде қимылдың амалын білдіріп, үстеу қызметінде қолданылады. Мысалы: *Жұмабайдың қалаға бұл жолы не жұмыспен барғанын Абай дәл білмейді (М. Әуезов). Абай да, Жұмабай да қызығып тыңдасты (М. Әуезов).*

Көсемше мына жұрнақтар арқылы жасалады:

- 1) **-а, -е, -й:** *айта, бере, ойлай;*
- 2) **-ып, -іп, -п:** *айтып, беріп, ойлап;*
- 3) **-ғалы, -гелі, -қалы, -келі:** *барғалы, келгелі, айтқалы, кеткелі,* бұл түрі жіктелмейді.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікіріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша ...».

Екінші сөйлем. «Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Ғаламтордың пайдасы туралы кластер құрастыр. Ойларыңды дәлелдеп жаз.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап бер.

Ғаламтор кітаптай болмайды

Қазір қоғамда «кітап әлде ғаламтор» деген пікірталас туындауда. Шынымен да қайсысын маңызды деп бағалаймыз? Ғаламтор – компьютерлік серверлердің бүкіләлемдік желісі. Ол қазір барлық тіршілігімізді билеп алған. Қажетінді пернетақтаға терсең болғаны, таба қоясың. Іздеген адамыңды да дүниенің қай түкпірінде жүрсе де, тауып аласың. Аз уақыттың ішінде қыруар жұмыстарың бітіп жатады. **Тез** хабарласу: хат жазғың келе ме, тіпті бейнеқоңырауды қосасың ба немесе «Вконтакте», «WhatsApp», «Instagram» әлеуметтік желілері де елгезектік танытып тұр.

Осындай жақсы **нәрсенің** жаман жақтары болатыны өкінішті. Біз, жалпы **адам** баласы, компьютерді шамадан тыс көп пайдаланамыз.

Тылсым техниканың жетегінде кетіп, пайдасынан зиянын көбірек шегетінімізді аңғармаймыз да. Компьютердің көмегімен сабаққа, өзіңе қажетті мәліметтер алып шектелсек жақсы. Жоқ. Өртүрлі ойындар, әлеуметтік желілердегі «қызықтар» сені жіпсіз байлап тастайды. Оның қажеттісін және қажетсізін таңдауға әрқайсысымыз дайын емеспіз.

Әр техниканың өзіне тән зияны болатынын медициналық зерттеулер дәлелдеуде.

Ал компьютер мен ұялы телефон мектеп жасындағы оқушылардың ажырамас досына, ал **кішкентайлардың** ойыншығына айналды. Айталық, монитордың алдында ұзақ отыру әрі **дұрыс** отырмау, компьютер құралдарының дұрыс орналаспауы көздің талуы, бас ауруы, желке тарту, арқа, аяқ бұлшық еттерінің шаршауы, адам ағзасын әлсіретіп, өртүрлі ауруға ұшыратуға себеп болады.

Сондықтан пайдалану ережелерін **қатаң** сақтауымыз керек. Ғаламторға деген **тәуелділік**, жастарымыздың айналасынан гөрі қолындағы ұялы телефонға телміріп отыруы үйреншікті әдетке айналып барады.

Жаһандану кеңістігінде жаңа технологиялар ағымына ілесу – заңдылық. ХХІ ғасыр – ғаламтор ғасыры. Ол аса үлкен, күрделі мәселелерді шешуге көмектесуде. Алайда компьютерді талғаммен пайдалануды ұмытпайық. Өйткені ол – жансыз техника, ал біз жаны бар адамбыз.

(«Айгөлек» журналынан)

- Мәтіндегі негізгі ойды білдіретін тірек сөздер қайсы деп ойлайсың?
- Автордың ойына қосыласың ба? Не себепті?
- «Әлеуметтік желілердегі «қызықтар» сені жіпсіз байлап тастайды» деген сөйлемді қалай түсінесің? «Жіпсіз байлау» деген не?
- «Талғаммен пайдалану» дегенді қалай түсінесің?
- Ғаламтордың зияны туралы мәтіндегі ақпаратқа тағы не қосар едің?

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіндегі көсемше жұрнағы арқылы жасалған сөздерді теріп жаз. Көсемше қандай сөз бен сөзді, қандай сөйлем мен сөйлемді байланыстырып тұрғанын айт.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып айт.

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікірінді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.
Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіндегі тырнақшасы бар сөйлемдерді теріп жазып, оның қойылу себебін кесте түрінде дәлелде.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіндегі сөздердің тақырыпқа сай орынды қолданылуын тексер. Қарамен берілген сөздерді синонимдік қатармен ауыстырып, мәтінді редакцияла.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Кестеде берілген есімшелерді тәуелде.

жақ	көрген	келер	бермес	баратын
I	көргенім			
II	көргенің көргеніңіз			
III	көргені			

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

11-тапсырма. Парталасыңмен бірге аналарыңды туған күнімен құттықтап, хат жазыңдар. Хатты біреуің SMS арқылы ұялы телефонға, біреуің дәптерге жазыңдар. Жазған хаттарыңды салыстырып, талдаңдар. Қандай айырмашылық бар екендігін айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. Кестеде берілген етістіктерге көсемшенің жұрнақтарын жалғап, жікте.

жақ	айт	кел	бер	бар
I				
II				
III				

АЙТЫЛЫМ

13-тапсырма. Суреттер бойынша ой бөлісіңдер. Сенің ойыңша қай баланың әрекеті дұрыс деп ойлайсың?

АЙТЫЛЫМ

14-тапсырма. М. Шахановтың «Компьютербасты жартылар» атты өлеңі бойынша ой бөлісіңдер.

Компьютербасты жартылар

Елге ұстаздық еткен қарттан алғыр, құймақұлақты

Қонақтары сұрапты:

– Аға, неше балаңыз бар соңыңыздан самғаған?

– Бір жарым, – деп, тіл қатыпты өлгі адам.

– Ал, дәл айтсам, үш ұлым бар зерек әрі білімді,

Үшеуі де ғылым қуып назарға ерте ілінді.

Сол үш ұлдың бірі ғана қайсар, ұшқыр арманын,

Техникалық санаты мен ғылыми өр талғамын

Өз ұлтының санғасырлық рухына жалғады,

Содан шуақ, қуат алып ғаламдық ой толғады.

Екі ұлымның тағдырында бұл өзгеріс болмады,

Екеуі де жалаң білім шеңберінде сорлады.

Рухы, жаны аласының зорлық жатыр парқында,

Сондықтан қос перзентімді санаймын мен жартыға...

(Мұхтар Шаханов)

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өлеңнің толық нұсқасымен танысу;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

15-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгін сабақта ең құнды мәселе қандай болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Орған терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Бүгінгі таңда ұялы телефон – бұл тек байланыс құралы немесе фотоаппарат пен бейнекамера ғана емес, сонымен қатар радиомаяк. Радиомаяк арқылы абоненттің сөйлесу барысында қайда жүргені: көшеде ме өлде ғимаратта ма, не болмаса автокөлікте отыр ма, оны да нақтылауға мүмкіндік бар.

5–6-сабақ

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІНІ ПАЙДАЛАНАМЫН

ОЙТУРҒИ

1-тапсырма. Сурет бойынша сұрақтарға жауап бер.

1. Суреттегі шартты белгілер нені білдіреді?
2. Олар қандай ақпарат береді?
3. Бұл желілерді кімдер қолданады?

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді ұнтаспадан тыңдап, мазмұнын баянда.

Тілдік бағдар**Етістіктің шақтары**

Етістік қимыл, іс-әрекетті білдіреді. Іс-әрекет, қимыл белгілі бір кезеңде іске асады, орындалады. Қимылдың өту кезеңі сөйлеушінің хабарлау кезімен немесе сөйлеп тұрған сөтпен айқындалады. Сөйлеп тұрған сөтке байланысты қимылдың өту кезеңін білдіру **етістіктің шағы** деп аталады. Етістіктің шақтары есімше, көсемше тұлғалы етістіктің түбіріне **-ды, -ді, -ты, -ті, -мақ, -мек, -бақ, -бек, -пақ, -пек** жұрнақтарының жалғануы арқылы жасалады.

Осы шақ мағынасы мен жасалуына қарай **нақ осы шақ** және **ауыспалы осы шақ** болып екіге бөлінеді.

Нақ осы шақ *отыр, тұр, жатыр, жүр* деген етістіктердің жіктелуі арқылы және негізгі етістіктің *-ып, -іп, -п, -а, -е, -й* тұлғалы көсемше түрі мен *отыр, тұр, жүр, жатыр* деген көмекші етістіктердің тіркесуінен жасалады.

Ауыспалы осы шақ *-а, -е, -й* тұлғалы көсемшенің жіктелуі арқылы жасалады.

Келер шақ мағынасы мен жасалуына қарай **болжалды келер шақ, мақсатты келер шақ** және **ауыспалы келер шақ** болып бөлінеді.

1. **Болжалды келер шақ** есімшенің *-ар, -ер, -р*, болымсыз етістіктен кейін *-с* жұрнағы жалғану арқылы жасалады да, ол етістік үш жақтың бірінде жіктеліп жұмсалады.

2. **Мақсатты келер шақ** етістіктің түбіріне *-мақ, -мек, -пақ, -пек, -бақ, -бек* жұрнағы жалғанып, одан кейін жіктік жалғауы жалғану арқылы жасалады. Мақсатты келер шақтың болымсыз түрі *-мақ, -мек, -пақ, -пек, -бақ, -бек* тұлғалы негізі етістікке *емес* деген көмекші етістіктің тіркесуі арқылы жасалады.

3. Ауыспалы келер шақ та ауыспалы осы шақ сияқты көсемшенің *-а, -е, -й* жұрнақтарының жіктелуі арқылы жасалады. Сондықтан ауыспалы келер шақ пен ауыспалы осы шақ бір-бірінен сөйлемдегі мағынасы жағынан ажыратылады.

Өткен шақ мағынасы мен жасалуына қарай **жедел өткен шақ** және **бұрынғы өткен шақ** болып бөлінеді.

Жедел өткен шақ етістіктің түбіріне *-ды/-ді, -ты/-ті* қосымшалары жалғану арқылы жасалады: *баянда+ды, көзде+ді т.б.*

Бұрынғы өткен шақты жасайтын жұрнақтар: *-қан/-кен, -ған/-ген*. Мысалы: *жаз+ған, жүз+ген* т.б.

Іс-қимылдың орындалғаны бірде өткен шақ түрінде, бірде осы шақ түрінде көрінетін өткен шақтың түрін **ауыспалы өткен шақ** дейміз. Мысалы: *хабарласатын, келетін* т.б.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінге сүйеніп, әлеуметтік желілердің пайдасы туралы диаграмма жаса. Диаграмманың негізінде мәтін құра.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқы.

1970-жылдардың соңында адамдар бір-бірімен әңгімелесе алатын алғашқы электронды хабарландыру тақталары пайда бола бастады. Өрине, сол кезде бүгінгідей ыңғайлы болған жоқ, бірақ адамдарды ғаламторда біріктірудің бұл алғашқы қадамдары еді.

Келесі кезең – алғашқы «online» (онлайн) сервистердің (қызметтердің) пайда болуы.

Кейін жедел хабарламалар жүйесі шықты.

1990-жылдардың ортасында «ICQ» (АйСиКю) құрылды, ол жеке компьютерлерге арналған жедел хабарламалар жеткізудің бірінші жүйесі болды.

Ғаламтордағы әлеуметтік желінің бірінші аналогі 1995 жылы Рэнди Конрадс іске қосқан «Classmates» (Класмэйтс) болып табылады. Сайттың аудармасы «Сыныптастар» дегенді білдіреді. Сайттың мақсаты – сыныптастар мен мектептегі достарды табуға мүмкіндік жасау. Өлем бойынша сайттың қолданушылар саны – 50 млн адам.

Бүгінгі күні Эндрю Вайнрайх 1997 жылы іске қосқан «SixDegrees» (СиксДегрис) бірінші толыққанды әлеуметтік желі болып табылады.

1999 жылдың 18 наурызында америкалық студент-программист Брэд Фицпатрик «Жанды журнал» Livejournal-ды (Лайфжурналды)

құрды. Ол ТМД елдерінде кең танымал болды. «Livejournal» (Лайфжурнал) бірінші болып топтарды құрып, хат алмасу мүмкіндігін енгізді. Осыны біз бүгін барлық әлеуметтік желілерден байқай аламыз.

2004 жылы Марк Цукерберг «The Facebook» (Зе Фейсбук) әлеуметтік желісінің негізін қалады. 2005 жылдан бұл желі «Facebook» (Фейсбук) деп атала бастады. 2008 жылы «Facebook» (Фейсбук) әлеуметтік желісі әлемдегі ең танымал әлеуметтік желіге айналды және де бүгінгі күнге дейін көштің басында тұр. Бүгінгі күні «Facebook» (Фейсбук) әлем бойынша «Google»-дан кейін ең көп танымалдылыққа ие екінші интернет сайт.

2006 жылы Джек Дорси – «Twitter» (Твиттер) жобасын іске қосты. Ол тез дамып келе жатқан жаңа әлеуметтік желіге айналды. «Twitter»-дің (Твиттердің) ерекшелігі, тек 140 символдан ғана тұратын хабарлама жаза аласыз. 2010 жылдан бастап сайттан видео, фото көруге мүмкіндіктері пайда болды. Бүгінгі таңда «Twitter» (Твиттер) әлем бойынша ең көп қаралатын сайттардың 10-на кіреді.

(webpress.kz сайтынан)

- Мәтінге ат қой.
- Мәтін бойынша жоспар құр.
- Мәтінде айтылған әлеуметтік желілердің қызметі туралы айт.
- Мәтіндегі үш сөйлемге морфологиялық талдау жаса.

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтіндегі етістіктерді тауып, қай шақта тұрғанын айт.

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. «Кімнің жады мықты?» ойыны. Топқа бірігіңдер, мәтінді бөліктерге бөліп алып, тағы бір рет оқыңдар. Өрқайсысың өзің оқыған бөлігің бойынша түсінгендеріңді айтыңдар. Қай топтың оқушылары дұрыс айтса, сол топ жеңеді.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Берілген етістіктерді мақсатты келер шаққа айналдырып, сөйлемдер құра.

Боя, шық, тап, жаса, байқа, енгіз, ал, қала, айнал, қос, жаз.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. «Броундық қозғалыс». Сыныптастарыңның қандай әлеуметтік желілерді пайдаланатынын анықта. Олар қолданатын әлеуметтік желілерді салыстырмалы кесте түрінде көрсет. Сыныптастарыңның не себепті ол әлеуметтік желіні қолданатынын дәлелдеп айт.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіндегі сөйлем ішінде қойылған тыныс белгілерін теріп жазып, қойылу себебін түсіндір.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Кестедегі етістіктерге өткен шақ жұрнақтарын жалғап, жікте.

Етістіктер	Жедел өткен шақ	Бұрынғы өткен шақ	Ауыспалы өткен шақ
кету қосу табу қолдау құру			

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Менің әлеуметтік желідегі достарым» тақырыбында эссе жаз.

ОҚЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. Топқа бөлініңдер. Өр топ бір әлеуметтік желіні таңдап, сол желідегі қазақша жазылған мәтінге талдау жасаңдар. Қандай қателер кездесті? Не себепті?

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. Мәтінді талда. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгіле. Өз ойларыңды қорытындылап жаз.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

ОЙ ТҮРТКІ

1-тапсырма. Тіл мен технологияның байланысын диаграммаға түсір.

ТЫНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

1. Технология дегенді қалай түсінесің?
2. Ақпараттық технологияның қоғамға тигізер әсері қандай?
3. Ақпараттық технологияға кімдер жауап береді?
4. Сандық технология деген не?

Тілдік бағдар

Етістіктің райлары

Етістіктің райлары қимылдың, іс-әрекеттің орындалу мүмкіндігіне қарай төрт түрге бөлінеді: **ашық рай**, **бұйрық рай**, **шартты рай**, **қалау рай**. Үш шақтың (осы шақ, келер шақ, өткен шақ) бірінде қолданылып, сөйлеушінің шындыққа қатысты баяндауын **ашық рай** дейміз. Мысалы: *Деміммен еріген қар суы тамшылап мойныма, бетіме ағып жатыр* (С. Сейфуллин). **Бұйрық рай** іс-әрекеттің тыңдаушыға (2-жақ) не бөгде біреуге (3-жақ) немесе өзіне (1-жақ) қаратылып, бұйыра, талап, тілек етіле айту мағынасын білдіреді. Мысалы: *Ғылым таппай мақтанба* (Абай). Етістіктің **шартты райы** қимылдың болу-болмау, іске асу-аспау мүмкіндігінің шартын білдіреді. Шартты рай етістіктің негізгі және туынды түбіріне **-са**, **-се** жұрнағы жалғану арқылы жасалады. Мысалы: *Жақсымен жанассаң, жетерсің мұратқа* (мақал). Етістіктің **қалау райы** іс

иесінің қимылды, іс-әрекетті қалауын, соған ынтасын, ниетін білдіреді (*барғым келді, айтқысы келіпті, көрсең игі еді; барғай едіңіз, барғай еді*). Қалау рай мынадай жолдармен жасалады:

1. Етістіктің негізгі және туынды түбіріне немесе етіс және болымсыз етістік тұлғасына **-ғы, -гі, -қы, -кі** жұрнағы жалғанып, оған тәуелдік жалғауы үстеледі де, **кел** көмекші етістігімен тіркеседі. Мысалы: *Менің бар+ғы+м кел-ді. Сенің бар+ғы+ң кел-іпті. Оның бар+ғы+сы кел-ген еді.*

2. Шартты рай тұлғасы (**-са, -се**) *игі еді* сөздерінің жіктеліп келген түрімен тіркеседі. Мысалы: *Мен ал+са+м игі еді. Сіз ал+са+ңыз игі еді. Ол ал+са игі еді.*

3. Етістіктің негізгі және туынды түбіріне, етіс және болымсыз етістік тұлғаларына **-ғай, -гей, -қай, -кей** жұрнағы жалғанып, жіктеліп жасалады. Мысалы: *Мен бар+ғай+мын. Сен бар+ғай+сың. Сіз бар+ғай+сыз. Ол бар+ғай.*

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіннен сызықша арқылы берілген сөйлемдерді теріп жазып, оның қойылу себебін кесте арқылы көрсет.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтінге тақырып қойып, жоспар құр.

«Ақпараттық технологияларды, соның ішінде жасанды интеллектіге негізделген технологияларды тіліміздің, тіл білімінің керегіне қалай жарата аламыз?» деген сұрақ баршамызды мазалауы тиіс. Себебі алдағы уақытта тілдің өміршеңдігі, оның кең қолданысқа енуі көп жағдайда технологияларға тәуелді болмақ.

Ақпараттық технологиялар мен ғаламтордың қарқынды дамуы адамдар арасындағы коммуникациялық қарым-қатынасты арттыруда. Бұл өз кезегінде үлкен көлемдегі сандық ақпараттың жинақталуына алып келді. Ақпарат алмасу – тек технологиялық қарым-қатынас қана емес, сонымен қатар лингвистикалық құбылыс. Адамдардың тілді пайдалануы, сөз бен сөз тіркестерін қолдануы, мәліметтерді түсінуі сынды мәселелер тіл білімінің маңызды саласына айналып отыр.

Әр мемлекет жасанды интеллектіні өз тілінде сөйлетуге тырысуда. Себебі болашақта есептеу қуаты мықты компьютерлер ғана тілді сақтау және оны дамытумен тиімді айналыса алады. Сол себепті дамыған елдерде компьютерлік лингвистикаға жете назар аударылып, осы саланы дамытуға қыруар қаражат бөлінеді.

Қазақ тілінің алдында тұрған ең өзекті мәселелердің бірі – қазақ тілін технологиялармен жақындастыру. Себебі болашақта бізді қоршаған барлық дүниелер технологиялармен тығыз байланысты болмақ. Өздігінен жүретін көліктер мен ұшақтар, ақылды үйлер және басқа да озық технологиялардың көбі дауыспен басқарылады деп болжанып отыр.

Егер біз мемлекеттік тілдің өміршеңдігін қамтамасыз етіп, оның кең қолданысқа енуін қаласақ, онда бар күшімізді тіл мен технологияны кешенді түрде достастыруға жұмсауымыз керек.

(Нұрбек Матжаниден)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Етістіктерді райдың түріне қарай ажыратып жаз.

Азамат тіл мен технологияның байланысын зерттеп жүр. Ол корпустық лингвистиканы білгісі келеді. Корпустық лингвистика тілдің электронды корпусын жасаумен айналысады.

Ол қазақ тілінің бар байлығын, қолдану ерекшелігін сандық үлгіде топтастырғысы келеді.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. «Тіл мен технологияның байланысы» атты тақырыпта жұппен диалог құрындар. Диалогте мәтіндегі ақпаратты пайдаланындар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. «Дербес пікір жазу» тәсілін қолданып, мәтін мазмұны бойынша пікіріңді жаз (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.

3. Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.
6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Компьютерлік лингвистика дегеніміз тілді пайдалану мен түсіндіру мақсатында тілдік нормаларды математикалық және компьютерлік модельдеу. Түп мақсаты – жасанды интеллект құрастыру» деген автордың пікірін талқыла. Компьютерлік лингвистикаға байланысты қазақ тіл білімінде жарық көрген материалдарды жина.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Етістіктің райларын түрлеріне қарай жікте.

Етістіктер	Бұйрық рай	Шартты рай	Қалау рай
бар	барайын бар барыңыз барсын	барсам барсақ барсаңыз барса	барғым келді барғың келді барғыңыз келді барғысы келді
мазалау арттыру келу			

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Kitap.kz» сайтынан «Аудиокітаптар оқимын» тақырыбында шағын ойтолғау жаз.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Орган терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

«Google» іздеуіш жүйесінің атауы «Гугол» (100 нөлі бар) санынан шыққан. Алайда Ларри Пейдж пен Сергей Брин доменді тіркеу кезінде қате жіберіп, «Googol» сөзінің орнына «Google» деп тіркеп қойған. Кейін қате нұсқасы өздеріне қатты ұнағандықтан, солай қалдырған.

SPAM сөзі 1936 жылы пайда болған. Ол консервіленген ащы шошқа етінің атауы еді. Соғыс жылдарында мерзімі өткен бұл өнімді сату үшін түрлі беймаза жарнамалар жарық көрген екен. Осылайша, *спам* сөзі жалпылама қолданыла бастаған.

9–10-сабақ**НӘТИЖЕ САБАҚ****ОЙ ТҮРТКІ****ЖАЗЫЛЫМ**

1-тапсырма. Етістіктерді теріп жазып, морфологиялық талдау жаса.

1. Мемлекеттің қолдауымен ашылған порталдарға «kaztube.kz», «bnews.kz» сайттарын жатқызамыз. 2. Жекелеген адамдардың күшімен «arkamedia.kz», «tarlan.kz» және т.б. сапалы қазақша ғаламтор ресурстары да пайда болғаны аян («Ана тілі» газетінен). 3. Тілші ғалымдардың есебінше, дүниежүзінде 6 000-ға жуық тіл бар екен. 4. Бұл дерек ХХ ғасырдың екінші жартысында жарияланған, сол кездің өзінде «жыл сайын жүздеген тілдер өліп жатыр» деп дабыл қағылды («Түркістан» газетінен). 5. «Instagram» желісінде жарнама берушілер саны 500 мыңға жетті деп хабарлайды Fortune порталы. 6. Ш. Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы қазіргі кезде «Tilalemi.kz» порталын, ономастикалық базаға құрылған «Atau.kz», орфографиялық базаға негізделген «Emle.kz» және терминологиялық «Termincom.kz» сайты бүгін таныстырғалы отыр. 7. Мұндағы негізгі мақсат – 2011–2020 жылдарға арналған тілдерді дамытудың мемлекеттік бағдарламасын орындау, сонымен бірге мейлінше көпшілік бұқараға еліміздегі тілдік ахуалды, жинақталған тілдік қорды насихаттау, әдістеме саласын жетілдіру.

(«Айқын» газетінен)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Тірек сызбаны әрі қарай жалғастырып толтыр. Жүпқа бөлініп, бір-бір тақырып бойынша пікір алмасыңдар.

Ғаламторда не істей аламыз?			
сабаққа қажетті ақпарат жинаймыз	ауа райын білеміз	жаңалықтарды оқимыз	

ОҚЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтіндегі егістіктерді шақтар бойынша топтап жаз.

XXI ғасырдың алғашқы он жылы ішінде ғана дүниежүзіндегі ғаламторға қосылған адам саны 350 миллионнан 2 миллиардқа дейін өсті. Ал ұялы телефон байланысын пайдаланатын адам саны осы аралықта 750 миллион адамнан 5 миллиардқа жетті. Қазір бұл көрсеткіш 6 миллиардқа тең. Жер жүзі халқының басым бөлігі бір ғана ұрпақ ғұмырының аясында ешқандай ақпаратқа қолы жетпей отырған жағдайдан адамзат тарихында жасалған барлық ақпарат пен мәлімет қорын еркін аша алатын жағдайға ие болды. Ол ақпаратқа жол ашатын құралдар бір қолдың алақанына сыятыны кімді болсын таңғалдырмай қоймайды. Егер технология осы қарқынмен дами беретін болса, алдағы 5–10 жылдың ішінде жер бетіндегі 8 миллиард халықтың ғаламтормен толықтай қамтылатыны анық. Байланыс әлдеқайда қолжетімді, ал жылдамдық аса жоғары болатыны да сөзсіз. Көп ұзамай-ақ, ғаламтор шалғай ауылдар мен елді мекендерді қамтып, миллиондаған адамдардың қолына дәстүрлі телефоннан бұрын жетеді. Мұның барлығы әрбір жеке адамның және жалпы қоғамның әлдеқайда тиімді әрі өнімді жұмыс істеуіне, интеллектуалдық және шығармашылық мүмкіндіктерді шексіз кеңейтуге жол ашады. Технологиялар мен олардың негізінде пайда болған құралдар көпшілікке қолжетімді болған сайын, олардың мүмкіндіктері де кеңейе береді. Яғни әркім өзінің «онлайн профайлының» таза әрі тартымды болуын ойлауы қажет. Абайсызда айтылған сөз немесе пікір, жазылған комменттер, салынған суреттер мен бейнефайл-

дар, тіпті балалықпен, ойнап жасалған қылықтар, кірген веб-сайттар, жіберілген электронды хаттар ғаламторға бір түскеннен кейін еш уақытта жойылмайтынын есте сақтау керек. Осы ақпаратты асықпай жинап, жүйелеп, қордалап жатқан компаниялар ертең-ақ «профайл» сатуды, қажет болса, керекті нұсқадағы профайл жасауды, біреулердің жеке профайлдарын жүргізуді кәсіпке айналдырады. Мемлекеттер болса, осы күннің өзінде ақпараттық саясат, дипломатия, қауіпсіздік салаларында екі деңгейлі бағыт ұстануға мәжбүр. Алдыңғы қатарлы елдердің сыртқы саясат пен қауіпсіздікке жауапты мекемелерінің құрамында онлайн дипломатия мен кибер қауіпсіздікке жауапты бөлімдер пайда болуда.

(«Түркістан» газетінен)

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша ...».

Екінші сөйлем. «Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтіннен ауыспалы келер шақта тұрған етістіктерді тауып, қалай жасалып тұрғанын айт.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. «Қос жазба» күнделігіне 1-тапсырмада айтылған әлеуметтік желілерді теріп жазып, түсініктеме жаз.

Үзінді	Түсініктеме
kaztube.kz	

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Берілген тұйық етістіктерді пайдаланып, сөйлемдер құра.

Қолы жетпеу, қамту, кеңейту, сақтау, сату, жүргізу, айналдыру, пайда болу.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Сурет бойынша әңгіме құрап жаз.

Әңгімеге қойылатын талаптар:

- тақырыбы болуы қажет;
- ой жүйелілігі сақталуы тиіс;
- ғаламтордың зияны нақты дәлелдер арқылы берілуі керек;
- стильдік тұрғыдан дұрыс жазылуы тиіс;
- фразеологизм, мақал-мәтелдердің эмоционалды мәнін, көркемдік ерекшеліктерін түсініп қолдану шарт;

- орфографиялық нормалар қатаң сақталуы керек;
- өзіндік қорытынды жасалуы тиіс.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Өлеуметтік желілер және қауіпсіздік» тақырыбында диалог құрындар.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. «Ойшыл қалпақтар» рөлдік ойыны. 6 оқушыдан топтасып, 6 түсті қалпақ киіңдер. Сұрақтарға жауап беріп, пікірталас ұйымдастырыңдар. Берілген сұрақтар бойынша өз ойларыңды айтыңдар. Қалпақты алмастырып, ойынды қайта жалғастырыңдар.

Қалпақтардың қызметі	Жауап беретін сұрақтары
 Ғаламтор туралы не білетінін айтады.	Ғаламтор деген не?
 Ғаламтордың артықшылығын айтады.	Оның қандай пайдасы бар?
 Ғаламтордың зияны туралы айтады.	Оның қандай зияны бар?

 <p>Ғаламторды қалай пайдалану керектігін айтады.</p>	<p>Ғаламторды қай жағдайда қалай пайдалану керек?</p>
 <p>Айтылған ойлардың қайсысы ұнағанын, қайсысы ұнамағанын айтады.</p>	<p>Айтылған ойларға қалай қарайсың?</p>
 <p>Бақылау және қорытындылау: айтылған ойлардың пайдалы және маңыздыларын айтады.</p>	<p>Айтылған ойлардан қандай қорытынды шығаруға болады?</p>

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Төменде берілген мақал-мәтелдердің өзіңе ұнаған біреуін тақырып ретінде алып, ойтолғау жаз.

- Ілім – бұлақ,
Ақыл – жағалай біткен құрақ.
- Заманы бірдің амалы бір.
- Білім – қымбат, білу – қиын.

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. Көркем әдебиеттен түйық етістігі бар 5 сөйлем жаз. Сөйлемге синтаксистік талдау жаса.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- «Ғаламтор және әлеуметтік желілер» тақырыбы бойынша не үйрендің?
- Сен үшін бұл бөлімдегі қай мәліметтер маңызды болды?
- Өз жұмысыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағала).
- Осы бөлім бойынша тағы не білгің келеді?
- Осы бөлім бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисың?

7-бөлім

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТАР
ДОСТАСТЫҒЫ

1–2-сабақ

ҰЛТТАР ДОСТЫҒЫ – БАСТЫ БАЙЛЫҒЫМЫЗ

ОЙ ТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Қазақстанда қанша ұлт тұрады?
2. Сен тұратын аймақта қанша ұлт өкілі өмір сүреді?
3. Олардың Қазақстанға қалай келгені туралы білесің бе?
4. Сенің басқа ұлт өкілдерінен достарың бар ма?

ТЫНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтіндегі негізгі ақпарат туралы не айтасың?
2. Ассамблеяның негізгі бағыты қандай?
3. Қазақстанда тұратын ұлттардың мәдени орталықтары туралы не айтар едің?

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтінге қандай ат қояр едің?
2. Қазақстан халқы Ассамблеясы қай жылы құрылды?
3. Ассамблеяның негізгі бағыты туралы не білесің?
4. Елімізде тұратын түрлі ұлттардың мәдени орталықтары туралы не айтар едің?

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі шылауларды тіркескен сөзімен есте сақтап, емлесіне сай жазылуын көрсет. Түріне қарай ажырат. Осы шылауларды қолданып, сөйлемдер құра.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықта. Мәтіндегі етістіктердің қалай жасалып тұрғанын түсіндір.

Достығы жарасқан елміз

Қазақстанда әр ұлт өкілдерінің кәсіппен шұғылдануына барлық жағдай жасалған. Бізден басқа мемлекетте дәл біздегідей терезесі тең еңбек етіп, кәсіп жасап, қалаған ісімен айналысып жатқан диаспоралар жоқ. Сондықтан олар Қазақстанда бақытты өмір сүріп жатыр.

Елімізде еңбек етіп жүрген әртүрлі ұлт өкілдерін көргенде қазақтың кеңдігіне қайран қаласыз. Осыдан біраз жыл бұрын тарихи отандарына кеткен біраз немістер Қазақстанға қайта келді.

Қазақтың дарқандығы мен кеңдігін және бауырмалдығын Герольд Бельгер көп жазды. Оны өзінің өсиеті бойынша мұсылмандар зиратына – Кеңсайға жерледі. Міне, қазақтың өзге ұлтқа деген сүйіспеншілігін осыдан көруге болады. Олай болса, Қазақстандағы ұлттар достығы жасай берсін!

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтін бойынша «Қос жазба» күнделігін толтыр. Түсіндір.

Үзінді	Түсініктеме

ЖАЗЫЛЫМ**ОҚЫЛЫМ**

7-тапсырма. «Kitap.kz» сайтынан Г. Бельгердің «Қазақ дәптері» еңбегінің «Көне сөздің сәулесі» бөлімін оқы. Бес көне сөзді таңдап алып, оның мағынасын түсіндірме сөздіктен қара. Жазушының қазақ тілі туралы ойларын жазып алып, ой бөлісіңдер.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Мақал-мәтелдердегі есімшенің қалай жасалып тұрғанын айт.

- Бір көрген біліс,
Екі көрген таныс.
- Көрпе салғанға көрпе сал,
Атаңнан қалған құл да болса.
- Сыйласқанмен сыйлас,
Сынасқанмен сынас.

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Қазақстан» сөзіне кластер құрып, ойларыңды дәлелдеп айт.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Мәтін бойынша сыныптасыңмен ой бөлісіңдер. Ойбөлісте халықтар достастығы туралы айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. «Халықтар достығы» тақырыбында қысқаша өңгіме құрастыр.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- Бүгін не үйрендің?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

3–4-сабақ

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы не білесің?
2. Этносаралық толеранттылық дегенді қалай түсінесің?
3. Толерантты мемлекет деген не?

ТЫНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, негізгі ойды анықта.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікіріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. «Менің Отаным – көпұлтты Қазақстан» тақырыбында диалог құрындар.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтін мазмұны бойынша бірнеше сұрақ жаз. Мәтіндегі көсемшелердің қалай жасалып тұрғанын айт.

Ассамблеяның қызметі

Бүгінде республикада Қазақстан этностарының мәдениеттері, тілдері, дәстүрлерінің дамуына қажетті барлық жағдай жасалған. Этномәдени бірлестіктердің өзінің саны тұрақты өсуде, қазір олар 800-ден асады, оның ішінде 28-і республикалық, 15 тілде газет-журнал, 8 тілде радиобағдарламалар, 7 тілде телебағдарламалар шығады. Білім беру толықтай өзбек, тәжік, ұйғыр және украин тілдерінде жүргізілетін 88 мектеп жұмыс істейді. 108 мектепте 22 этностың тілі жеке пән ретінде жүргізіледі. Осымен қатар балалардан басқа үлкендер де 30 этнос тілдерін оқуға мүмкіндік алған 195 этно-білім беру кешендері, жексенбілік және лингвистикалық мектептер ашылды. Қазақ және орыс театрларын қоспағанда елімізде тағы төрт ұлттық – өзбек, ұйғыр, корей және неміс театрлары жұмыс істейді. Өр жыл сайын Қазақстан этностарының тілдерінде бірнеше ондаған жаңа кітаптар жарық көреді. Жыл сайынғы халықтық мерекелер Наурыз, 1 мамыр – Қазақстан халқының бірлігі мерекесі, масленица, сабантойды атап өту дәстүрге айналды. Егер мемлекеттің қалыптасу кезеңінде басты міндет этносаралық төзімділік пен қоғамдық келісім негізінде қоғамның барлық азаматтары мойындаған ортақ құндылықтар мен қағидаттар жүйесіне негізделген Ұлт Бірлігіне жету болып табылады. Сондықтан 2010 жылы сәуірде Қазақстанның Ел Бірлігі Доктринасы қабылданды.

Бұл – бізді қандай күш біріктіреді және біртұтас етеді – соны түсінудің тәсілі. Бұл – болашаққа бірігіп ұмтылудың серпіні.

Ел Президенті еліміздегі тіл мәселесіне ерекше көңіл бөліп келеді. Этносаралық қатынастар жүйесінде мемлекеттік тіл ел бірлігін қалыптастырудың маңызды факторы болып танылған. Сондықтан да Ассамблея қызметінде мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейту маңызды орынға ие.

Қазақстандық үлгі Біріккен Ұлттар Ұйымында, ЕҚЫҰ-ға қатысушы елдерде, Копенгагенде, Венада, Женевада, Нью-Йоркте өткен халықаралық форумдарда таныстырылып, оң бағаға ие болды, ЕҚЫҰ-ға қатысушы 56 мемлекет тіліне аударылды.

(Газет материалдарынан)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып айт.

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Суреттегі ұлт өкілдері туралы қандай мәліметтер білесің? Өрқайсысың Қазақстанда тұратын бір ұлт туралы таныстырылым дайындаңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті жұрнақты қойып, мақал-мәтелді жаз.

- Ынтымақ қайда бол...,
Ырыс сонда.
- Бірлік болма...,
Тірлік болма... .
- Сыйлас... екі кісіге бірдей.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Жұптық жұмыс. Сыныптағы оқушы санына сөйкес бірнеше жұпқа бөлініңдер. «1 мамыр – бірлік пен татулық мерекесі» тақырыбында диалог құрыңдар. Өр жұп өз диалогінде қалау райлы етістікті пайдалануы шарт.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Мәтіндегі шылауы бар сөйлемдерді теріп жазып, олардың шылаудың қай түріне жататынын айт.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Мәтіндегі сөздердің тақырыпқа сай орынды қолданылуын тексер. Қарамен берілген сөздерді синонимдік қатармен ауыстырып, мәтінді редакцияла.

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. «Қазақстан – достықтың киелі бесігі» атты тақырыпта өзара пікірталас ұйымдастырыңдар.

Пікірталасқа қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз өдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. «Ырыс алды – ынтымақ» деген тақырыпта шағын эссе жаз.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Қазақстан халқы Ассамблеясы 1995 жылғы 1 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен құрылған Мемлекет басшысы жанындағы консультативті-кеңесші орган болып саналады.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

14-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді жазып, «Шығу парағын» толтыр.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мен ... үйрендім.
- Мені ... таңғалдырды.

5–6-сабақ

ҚАЗАҚСТАН – ӘЛЕМДІК ҚАУЫМДАСТЫҚТА

ОЙТУРТКІ

1-тапсырма. «Қазақстан – әлем елдері мойындаған егеменді, тәуелсіз мемлекет» тақырыбы бойынша ойтолғау ұйымдастыр.

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұнын баянда.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтін мазмұнына сүйене отырып, «Ұлы Дала тарихы» тақырыбы бойынша эссе жаз.

Талаптар:

- Нақты айқындалған кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлімнен құрылуы шарт.
- Тақырыптан ауытқымаған дұрыс.
- Тезистерді ұтымды дәлелдермен растау қажет.
- Өмірмен байланыс болуы тиіс.
- Өзіндік тың пікірлер келтіру керек.
- Баяндау стилі нақты болуы шарт.
- Көріктеуіш тілдік құралдарды ұтымды қолдану қажет.
- Көлемі – 100–150 сөз.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқы.

1992 жылы наурызда Қазақстанның Біріккен Ұлттар Ұйымына мүше болып қабылдануы республика үшін орасан зор маңызы бар оқиға болды. Осыдан кейін елімізге басқа да халықаралық ұйымдарға мүше болып кіруге жол ашылды. Атап айтқанда, Қазақстан негізгі валюта-қаржы ұйымдарына – Халықаралық Валюта қорына, Дүниежүзілік қайта құру және даму банкіне, Еуропа және Азия даму банкіне мүше болып енді. 1997 жылдың басында Қазақстан 60-тан астам халықаралық ұйымдарға мүше болып қабылданды. Нәтижесінде Қазақстанның шетелдермен экономикалық байланыстары арта түсті, оған берілетін инвестициялық қаржылардың көлемі артты.

Қазақстанға тікелей инвестиция берушілердің тізімінің басында АҚШ орналасқан, одан кейін Ұлыбритания, Италия, Канада, Нидерланды, Германия, ал Азия аймағынан Қытай, Жапония, Индонезия және Оңтүстік Корея бар.

Қазақстан АҚШ-пен экономикалық қарым-қатынасқа ерекше көңіл бөледі. Американдық «Шеврон» компаниясымен Теңіз мұнай көздерін игеру жөніндегі ірі шартқа қол қойылды. Қазіргі кезде АҚШ Қазақстанның ең маңызды экономикалық әріптестерінің бірі болып табылады.

2010 жылы Қазақстанға Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық жөніндегі ұйымға төрағалық ету мүмкіндігін берген әлемнің 56 мемлекетінің шешімі – еліміз қол жеткізген тағы бір ірі жетістік. Бұл – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың халықаралық зор беделінің ерен табысы, еліміздегі ұлан-ғайыр оң өзгерістердің, біздегі демократияның айшықты нәтижесі. Қорыта келгенде, тәуелсіз Қазақстан дүниежүзінің көптеген елдерімен тең деңгейде дипломатиялық және экономикалық қарым-қатынастар орнатты.

(webpress.kz сайтынан)

- Мәтінге ат қой.
- Мәтін бойынша жоспар құр.
- Етістіктің шақтарын топтап жаз.

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Топқа бөлініп, мәтінді бөліктерге бөліп алып, тағы бір рет оқыңдар. Әрқайсысың өз оқыған бөліктерің бойынша түсінгендеріңді айтыңдар. Қай топтың оқушылары дұрыс айтса, сол топ жеңеді.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Көп нүктенің орнына қажетті сөзді қойып жаз.

• Адассаң ... адас.	• Бейбіт елде ... бар.
• Әр елдің ... басқа,
Иттері қара қасқа.	• Елдестірмек ...,
Жауластырмақ жаушыдан.

Қажетті сөздер: заңы, еліңмен, береке, елшіден.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша диаграмма құр.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. «Ойна да, ойла». Төмендегі сұрақтарға мақал-мәтелмен жауап бер.

1. Шешен мен шебердің несі ортақ?
2. Тіл не жарады?
3. Тіл неден өткір?
4. Кімге қолқа жоқ?
5. Ананың сүті мен баланың тілі қандай?

6. Бал мен у неден тамады?
7. Таяқ пен сөз неден өтеді?
8. Піл көтермегенді не көтереді?
9. Тіл мен ой қандай?

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтін құрамынан жалғаулық шылауларды теріп жазып, сөйлемдер құра.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Мәтінді талда. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгіле. Өз ойларыңды қорытындылап жаз.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағанымға қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

7–8-сабақ

ҰЛТТАР ДОСТЫҒЫНЫҢ ҰЙЫТҚЫСЫ

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. «Қазақстан халқының құндылықтары» тақырыбы бойынша кластер құрастыр.

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұны бойынша сұрақтар құра.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікіріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша ...».

Екінші сөйлем. «Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіннен шылауы бар сөйлемдерді теріп жазып, талда.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтінге тақырып қой.

Қазақстан көпұлтты республика екені бұрыннан белгілі. Кеңестік дәуірде КСРО-дағы жалғыз интернационал ел аталғанымыз тегін емес. Ежелден бауырмал, қайырымды қазақ халқы тағдыр төлкегіне ұшырап, әлемнің әр тарапынан келген ұлттарды жатсынбай, оларды туған-туыстарындай жақсы көрді. Міне, сондықтан қазір Қазақстан көпұлтты мемлекет атанып отыр. Дәл Қазақстан сияқты ұлттар достығы өнеге, халықтар достығы үлгі – дүниежүзінде ел жоқ. Біздегі халықтың ынтымақ, бірлігіне, жарастығына тәнті болған шетелдік саясаткерлер мен қоғам қайраткерлері «Қазақстаннан үйрену керек» дегенді жиі айтады. Барлық ұлттардың терезесі тең, мүдде-мақсаты бір және олардың еркін еңбек етуіне, кәсіппен шұғылдануына, саясатпен айналысуына барлық жағдай жасалған ғой. Ең ерекшелік сол – кейбір ұлт өкілдерінің балалары мектепте өз ана тілінде оқиды. Мұндай үрдіс көптеген мемлекеттерде мүлдем жоқ.

Қазір адал еңбектерінің арқасында кәсіппен шұғылданып, байып жатқан отбасылар көбейіп, қауымға айнала бастаған ұлт диаспоралары бар. Қазақстанда барлық ұлттар ұлттық салт-дәстүрлерін сақтап, өз діндерін ұстанып, бір шаңырақ аясында тату-тәтті өмір сүріп жатыр. Бұған әрине қуанасың және мақтанышпен айтасың. Осындай ел бірлігі мен тұтастығы жолында өз бағдарламасы мен мақсаты бар Қазақстан халқы Ассамблеясының жұмысына дүниежүзі риза десек артық айтпаймыз. Әрине, оның басында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың тұрғаны айтпаса да түсінікті.

(Газет материалынан)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. «Ұлттық құндылық» атты тақырыпта жұппен диалог құрыңдар. Диалогті келер шақта құрыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтін мазмұнын жалғастырып жаз (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. *Достық, жолдастық* тақырыбындағы мақал-мәтелдерді еске түсір. Оларды қатыстырып, ауызша шағын мәтін құрап айт.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Бұқаралық ақпарат құралдарынан Қазақстанда тұратын басқа ұлт өкілдерінің қазақ халқы туралы айтқан сөздерін тауып, ой бөлісіңдер.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Орган терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

9–10-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

ОЙТҮРТКІ

- Халықтар достығына арналған қандай мерекені білесің?

ОҚЫЛЫМ

1-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтіндегі тұрақты тіркестерді тауып, оларға анықтама бер.

Қыдыр қонған төр

1 мамыр – Қазақстан халқының бірлігі мен ынтымақ күні. Мұндай айтулы күндер әр мемлекетте бар. Десе де, оның мән-маңызына терең бойлай алмаған елдердің күйін көзбен көріп, құлақпен естіп отырмыз. Биыл уыздай ұйған берекеміздің берекетін әйгілеп, осы айтулы күн-

ді айрықша өткізуді жоспарлағанымыз баршаға аян. Міне, сол күнді де ойдағыдай өткіздік.

Мереке-мейрамды той тойлау емес – ой қорыту, өзара түсіністікті, бірлікті нығайту деп ұққан абзал. Қазақстанды мекен еткен түрлі ұлттар мен ұлыстардың өкілдері бейбітшілік бесігіне айналған елімізді мақтан етіп, өздерінің өсіп-өркендеуіне, мәдениетінің дамуына, тілі мен ділінің қанат жаюына жағдай жасаған ел басшылары мен кеңпейіл, бауырмал қазақ халқына шын жүректен алғыстарын білдірісті.

«Бірлік болмай – тірлік болмас» деп ой түйетін елдің бүгінгі тыныс-тіршілігіне қызыға да, қызғана да қарайтын жұрт көп. Алғаш егемендіктің көк туын төбемізге көтергенде түтініміздің тұзу шығарына сенімсіздік танытқандардың легі мол еді. Түсініксіздіктер мен белгісіздіктердің талайын бастан өткергеніміз айқын. Өйтсе де, түтініміз бағытынан адаспады. Ұйтқи соққан замана желін де көрдік. Көрші-қолаңның қазан-ошағын қапсыра құлатып, күлін көкке көтерген дауылдардың лебін де сездік. Бірақ ішкі бірлігімізді ала алмады. «Малымды алсаң ал, Құдай, бірлігімді алма» деп Тәңірге мінәжат ететін жұрт екенімізді досқа да, дұшпанға да таныттық.

(«Ана тілі» газетінен)

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі шылаулардың қандай қызмет атқарып тұрғанын түсіндір.

Мен әдеби кітаптарды көп оқимын ғой. Сонау, XVIII–XIX ғғ. жыраулардың, ақындардың өлең-жырларын оқып отырып таңғаламын. Қазақ тілінің ауқымы қаншама десеңізші?! Күнделікті тұрмыста пайдаланудан шығып қалған сөздерді есептесек, қазір он миллион қазақ сөзі бар екен. Ондай сөздік қор немістерде де, орыстарда да, ағылшындарда да жоқ. Соны бірақ қазақтардың өздері де біле бермейді. Олардың тілінің керемет байлығы екендігін. Таяуда маған бір қазақтың жігіті келді. Жасы отыз екі-отыз үштерде. Үлкен қызмет-

тегі адам. Түрік тілін, ағылшын тілін жатық меңгеріп алған. Ақылы мол, білімі терең. Өзі өте пысық екен. «Жаңа қазақтардың» бірі. Сол жігіт айтады: «Осы қазақ тілін қарабайырлау етіп қайта жасауға болмай ма? Қазақ тілі тіпті қиындап кетті. Атаулары өте көп. Тек қана күнделікті өмірге қажеттісін ғана алып, ал қалған сөздерінің бәрін жойсақ қайтеді. Грамматиканы жеңілдетсек. Синтаксисте шетелдің сөздерін молырақ қолдансақ, қалай болады екен?» Мен оған қарсылық білдірдім. Не үшін бай тілді жасанды түрде кедейлендіреміз?! Неге барымызды жоғалтуымыз керек?! Онсыз да көптеген сөздеріміз қолданудан қалып бара жатқан жоқ па? Қайта сол бай тілді қайтадан қалпына келтіріп, оны одан сайын дамытуымыз керек емес пе?

(Герольд Бельгер)

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі Герольд Бельгердің пікірі бойынша ойталқы өткізңдер. Сендер мәтіндегі жігіттің ұсынысына қалай қарайсыңдар?

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. «Дербес пікір жазу» тәсілін қолданып, мәтін мазмұны бойынша пікірлеріңді жаз (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
3. Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.
6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

ТЫНДАЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұны бойынша сұрақтар құра.

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі етістіктердің қай шақта тұрғанын айт. Сөйлемге морфологиялық талдау жаса.

«Жерұйық» – Лаврентий Сонның балалық шағы туралы фильм. Оны 1937 жылы Қиыр Шығыстан жер аударған. Оның балалық шағы Алматы облысы Үштөбе ауылында өткен. Оның ұлты – көріс. Бұл фильмнің

басты идеясы – қазақ халқының кеңпейілділігін, қонақжайлылығын көрсету. Режиссері – Сламбек Тәуекел, ал сценарийдің авторы – Лаврентий Сон. «Адамзаттың бәрін сүй, бауырым деп» деген ұлы Абайдың сөзімен басталатын кинокартинада Сталин заманындағы өзге ұлт өкілдерінің жер аударылған кездегі тағдыры көрсетіледі. Болат Әбділманов сомдаған басты кейіпкер Орынбайдың бойына достыққа адалдық, қонақжайлылық, турашылдық, әділеттік жолында басын бөйгеге тігуге дайын батырлық сияқты жағымды қасиеттер топтасқан.

(«Арай» газетінен)

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Фаламтордан «Жерұйық» фильмін көріңдер. Фильм бойынша сыныпта ой бөлісіңдер.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Достығы жарасқан ел» деген тақырыпта фотоколлаж дайында. Коллажды сыныпта қорға.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- «Қазақстандағы ұлттар достастығы» тақырыбы бойынша не үйрендің?
- Сен үшін бұл бөлімде қай мәліметтер маңызды болды?
- Өз жұмысыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағала).
- Осы бөлім бойынша тағы не білгің келеді?
- Осы бөлім бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисың?

8-бөлім

ДҰРЫС ТАМАҚТАНУ, ГЕНДІК ӨЗГЕРІСКЕ
ҰШЫРАҒАН ТАҒАМДАР

1–2-сабақ

АС – АДАМНЫҢ АРҚАУЫ

ОЙ ТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Дұрыс тамақтану дегенді қалай түсінесің?
2. Сен дұрыс тамақтанасың ба?
3. Дұрыс тамақтанбаудың денсаулыққа тигізетін әсері туралы не білесің?
4. Күніне неше рет тамақтанасың?

ТЫНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, тақырып қой.

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі негізгі ойды анықта. Мәтіннің аңдатпасын толықтырып жаз.

Мәтінде ...

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықта.

Қазақтың дәстүрлі дастарқаны, негізінен, малшаруашылығының өнімдері мен сүт тағамдарынан құралады. Ал егіншілік өнімдері – астық, көгөніс, жеміс-жидектер ұлттық тағамдарға қосалқы нәр беруші, дәмдегіш ретінде саналған.

Қазақ халқы мал етінен түрлі тағамдар дайындаған. Суға қайна-тып, майға қуырып, қақтап, қарып пісірудің тәсілдерін жетік пайдаланған. Оларды сақтаудың бірнеше түрін білген. Сақтаудың әдіс-тәсілдері көшпелі тұрмыстың ауқымында санғасырлық тәжірибе негізінде қалыптасқан.

Еттен қарын бөртпе, қимай, қуырдақ, ми палау, сорпа, сірне, үл-першек, шұжық, қазы және т.б. тағамдар әзірлеген.

«Ағы бардың бағы бар» деп қазақ халқы сүт тағамдарын да ерекше қастерлеп, құт-береке, несібе деп киелі санаған. Абайсызда ақ төгілсе, оған саусағын малып, маңдайына жағып, ырыс-құт кетпеу ырымын жасайды. Түйе мен биенің сүтінен қымыз, шұбат, сиырдың сүтінен айран ұйытып, сарымай шайқап, қатық, сүзбе, құрт сүзіп, ақ ірімшік, қызыл ірімшік, ежігей қайнатып, алуан түрлі тағамдар әзірлеген. Шөл қандыру үшін айранға су қосып, шалап жасаған.

Халық егіншілікпен айналысып, бау-бақша өсіріп, отырықшылыққа бет алған дәуірден бастап, нан, жеміс, көгөніс тағамдары тұрақты мәзірден орын алды. Астықтан дайындалатын негізгі тағамның түрлері – бауырсақ, нан, шелпек, тоқаш. Тарыдан да сан алуан тағам түрлерін әзірлейді.

Қазақ үшін дәмнен, дастарқаннан үлкен нәрсе жоқ. Дастарқан басындағы сұхбат-әңгіме, ән-жыр – қазақ мәдениетінің мәйегі іспеттес.

(«Сен білесің бе?» энциклопедиясынан)

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтін бойынша «Қос жазба» күнделігін толтыр. Түсіндір.

Үзінді	Түсініктеме

Тілдік бағдар

Одағай

Адам көңіл күйін білдіретін сөз табын **одағай** деп атайды.

Одағай үш топқа жіктеледі: *көңіл күй одағайлары, жекіру одағайлары және шақыру одағайлары.*

Көңіл күй одағайлары: *yh, ah, пәлі, ойпырым-ай, әттеген-ай, ай, ей, беу, бәрекелді, әттең* т.б.

Жекіру одағайлары: *жә, кәні, тәйт, тек* т.б.

Шақыру одағайлары: *құрау-құрау* (жылқыға байланысты), *әукім-әукім* (сиырға байланысты), *шөк-шөк* (түйеге байланысты), *кә-кә* (итке байланысты) т.с.с.

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Төменде берілген одағайларды қатыстырып, сөйлемдер құра.

Пай-пай, тәйірі, қап, алақай, туһ, аһ.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіннен есімше тұлғалы сөздерді тауып, оларды қатыстырып, мәтін құра.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. «Қазақтың ұлттық сусындары» тақырыбы бойынша одағайды қатыстырып, шығарма жаз.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтін мазмұны бойынша сыныптасыңмен ой бөлісіңдер. Ойбөлісте ұлттық тағамдар туралы айтыңдар.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. «Қазақтың ұлттық тағамдары» деген тақырыпта фотоколлаж дайында. Оны сыныпта қорға.

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

11-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Дайындалу ерекшелігі мен сақталу мерзіміне қарай қымыздың «уыз қымыз», «саумал қымыз», «түнәмел қымыз», «құнан қымыз», «бесті қымыз» және т.б. түрлері болады.

3–4-сабақ

ДӘРУМЕНДЕРДІҢ ПАЙДАСЫ

ОЙТУРҒИ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Дәрумен дегеніміз не?
2. Дәруменнің қандай пайдасы бар?
3. Дәруменнің қандай түрлері бар?
4. Адамның ағзасында қандай дәрумендер болады?

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұнын баянда.

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Суреттегі бір жемістің түрін таңдап, сол жайында жарнама дайында. Жарнамада суреттегі жеміс-жидектердің пайдасы, оның құрамындағы дәрумендер туралы ақпараттар қамтылуы тиіс.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып айт.

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты кестеге түсір. Ол ақпаратты деректер келтіре отырып дәлелде.

Тағам атауы	Оның құрамындағы дәрумендер	Оның адам денсаулығына тигізетін пайдасы	Оның адам денсаулығына тигізетін зияны
Үлгі:			
<i>Сүт</i>	<i>ақуыз, май, көміртегі, минералды тұздар</i>	<i>Сүттің құрамында баланың сүйектері мен тісінің қалыптасуына әсер ететін кальций және фосфор бар. А дәрумені баланың бойының өсуіне және көзі мен терісіне пайдалы.</i>	<i>Сүттің негізгі компонентін лактоза құрайды. Сүт асқазанның кебуін туғызады. Ағзаның қабынуына әсер етеді, ағзамызда қышқыл ортаны құрайды.</i>

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінге тақырып қой. Мәтін бойынша жоспар құр. Мәтіндегі негізгі ойды білдіріп тұрған сөздер мен сөйлемдерді тап.

Адам сүт тағамдарын көп қолданады. Адамзат баласы өзінің қайталанбас көп өдетінің ішінен дәл осы өдетін сақтағаны дұрыс.

Ғалымдардың көз жеткізгені: күніне жарты литр немесе одан да көп сүт ішкен ер адам диабет, қан қысымының артуы, қандағы холестерин деңгейінің аз болуы және диабет пен жүрек ауруына жиі соқтыратын семіздік сияқты ауруларға 62 пайызға кем шалдығады.

Йогурт, ірімшік сынды өзге азық-түлікке қарағанда сүттің аз да болса артықшылығы бар көрінеді.

Бірақ өткен 25 жылдың ішінде Ұлыбритания халқының сүтті пайдалануы айтарлықтай төмендеген.

Өткен ширек ғасырда сүттің қадірі түсті. Сүт өндірушілер сүттің, әсіресе балаларға пайдалы екенін үнемі насихаттап келді. Сүттің құрамында «D» витаминімен бірге сүйекті қатайтатын кальций көп. Бірақ сүттің құрамына май да көп қосылады. Майы көп сүт жүрек ауруына соқтырады. Ал соңғы ізденіс сүттің пайдасын асыра бағалаған бірінші зерттеу емес. 2005 жылы Иранда жарық көрген зерттеу майлы сүтті көп ішу мен метаболизмдік дертке шалдығудың өзара байланысын тапса, Францияда өткізілген сынақ та дәл сондай тұжырымға келді. Алайда француздардың зерттеуі әйелдерге қарағанда ерлер үшін сүттің өлдеқайда пайдалы екенін тапты.

(Сұлтанхан Ақұлынан)

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі өзіңе ұнаған ақпаратты таңдап алып, сол жөнінде өз ойларыңды шағын эссе түрінде жаз. Эссеге қойылатын талаптар сақталуы тиіс.

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Көңіл күйін одағайларын пайдаланып, сүт өнімдері туралы 5 сөйлем құра. Одағайлардың сөйлемнің мағынасына қандай өзгеріс енгізгенін айт.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Бұқаралық ақпарат құралдарынан, ғаламтордан дәруменнің шығу тарихы, оның пайдасы туралы ақпарат жина. Жинаған ақпараттардың бойынша бірнеше сұрақ дайында. Осы ақпараттарды пайдаланып, сабақта ой бөлісіңдер.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді, одағайларды қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Қазақ халқының сүттен жасалған өнімдері туралы фотоколлаж дайында. Фотоколлажды сыныпта қорға.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Мәтінді талда. Төмендегі белгілермен әр абзақты немесе сөйлемдерді белгіле. Өз ойларыңды қорытындылап жаз.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағаныма қайшы, керемет.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Балға үккіштен өткізілген сөбізді қосып, құтыға салып, біраз уақыт қояды. Бал сөбіздің шырынына әбден еріген соң, тосап сияқты өте тәтті тағам пайда болады. Оны, әсіресе бауыры, өт жолы ауыратындар ем ретінде пайдаланса, шипалық қасиеті мол. Бал қосылған сөбіздің құрамында каротин деп аталатын дәруменді зат жақсы сақталады. Ал бал мен лимонды қосып пайдаланса, бүйрегі, бауыры, өт жолы ауыратын адамдарға өте пайдалы.

5–6-сабақ

ГЕНДІК ӨЗГЕРІСКЕ ҰШЫРАҒАН ТАҒАМДАР

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. Суретті пайдаланып, мәтін құра.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Жартылай дайын өнім дегеніміз не?
2. Олардың адам денсаулығына тигізер зияны бар ма?
3. Сен жартылай дайын өнімдерді жиі пайдаланасың ба? Не себепті?

ТЫҢДАЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді тыңдап, негізгі ойды анықта. Мәтін бойынша бір-неше проблемалық сұрақтар дайында.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар туралы сызба дайында.

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінге тақырып қой. Мәтін бойынша жоспар құр.

Саламатты тамақтану – тамақ рационын, тамақтану тәртібін, тамақтану ережесін дұрыс сақтау деген сөз. Адамның денсаулығы саламатты тамақтануға көп байланысты. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, шамамен сырқаттың 80 пайыздан астамы дұрыс тамақтанбаудан болады. Адамның күнделікті тұтынатын асында ақуыз, май, көмірсу сынды қоректік заттар, микроэлементтер мен дәрумендер жеткілікті мөлшерде болуы қажет. Мүмкіндік болса, тағамды белгілі бір уақытта қабылдау керек. Бұл астың сіңірілуін жақсартып, адам денсаулығына игі әсер етеді. Ал ретсіз, кеш және шамадан тыс көп ішілген тағам асқазан-ішек жолдарына салмақ түсіріп, тамаққа тәуелді сырқаттардың асқынуына әкеліп соғады.

Тағамды күніне 4–5 рет аз-аздан жеу керек. Егер күніне 3 рет тамақтанатын болсаңыз, таңғы асыңыз тәуліктік рационның 30–35 пайызын, түскі ас – 40 пайызын, кешкі ас – 25–30 пайызын құрауы қажет. Бірақ тамақ қабылдау аралығы 3 сағаттан аспауы шарт. Негізі өр үш сағат сайын ағзаға тағам түсіп тұру қажет. Ал соңғы ас қабылдау ұйықтардан 2–3 сағат бұрын болуы керек. Егер түнге қарай шамадан тыс ауыр тағамдарды қабылдасаңыз, бұл астың қорытылуына кері әсер етіп, семіздік, панкреатит және басқа да асқазан-ішек ауруларының асқынуына әкелуі мүмкін. Жалпы кешкі ас жеміс-жидектерден құралғаны ләзім.

Күні бойы ашқұрсақ жүрген адам салмақ тастамайды. Тіпті қосуы мүмкін. Себебі, тұтынатын калориялар кенет азайған кезде ағза дағдарысқа ұшырап, заттектер қорға жинала бастайды. Бұл калорияның баяу жойылуына әкеледі. Яғни ашыққан кезде керісінше салмақтың қосылуы артады. Сондықтан күні бойы аш жүріп арықтаймын деген ойдан аулақ болу керек. Салмақты қалыпты деңгейде ұстап тұру үшін жоғарыда айтқан тамақ рационын сақтай білу қажет. Бұған күніне 5 рет аз-аздан тамақтану, дене белсенділігін біртіндеп арттыру, үн өнімдерін, жануар майларын, ащы тағамдарды тұтынуды азайту жатады. Тамақ құрамында жеміс-жидектер мен көгөністердің мөлшері көп болғаны дұрыс. Салмақ төмендетудің дұрыс тәсілін таңдау үшін алдымен дәрігермен кеңесу қажет. Бұл жерде сіздің жекебас ерекшеліктеріңіз бен сырқаттарыңыз есепке алынады. Сонда ғана нәтиже жақсы болады.

(«Астана ақшамы» газетінен)

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып айт.

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіннен тұйық етістіктерді тауып, қандай сөйлем мүшесінің қызметін атқарып тұрғанын айт.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Мәтіндегі термин сөздерді теріп жазып, әрқайсысына анықтама жаз.

Рацион	Жекелеген азықтардың немесе азық топтарының қоректік қасиетіне қарай пайыздық арақатынасы

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Бұқаралық ақпарат құралдарынан ГМА (генетикалық модификацияланған ағза) туралы мақалаларды оқып, ой бөлісіңдер.

АЙТЫЛЫМ

11-тапсырма. «Жартылай дайын өнімдердің пайдасы мен зияны» деген тақырыпта пікірталас өткізіңдер.

Пікірталасқа қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- деректер мен дәлелдерді ұтымды қолдану;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

12-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Орган терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

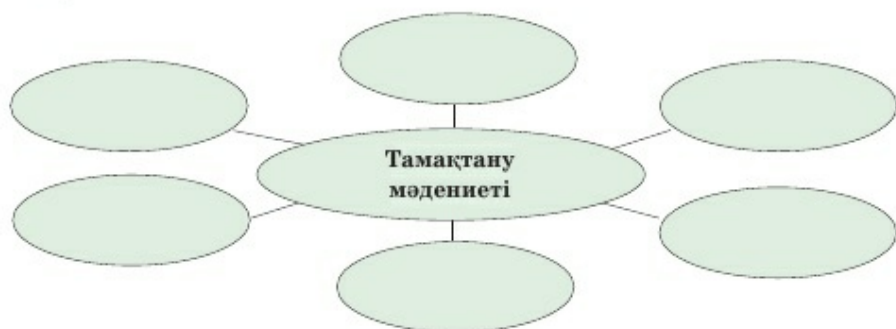
Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

ОЙ ТҮРТКІ

1-тапсырма. «Тамақтану мәдениеті» деген тақырыпта кластер құрастыр.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Дұрыс тамақтану дегенді қалай түсінесің?
2. Сен қалай тамақтанасың? Күніне неше рет тамақтанасың?
3. Қандай тағамдарды ұнатасың? Не себепті?
4. Тамақтану мәдениеті деген не? Өз ойыңды дәлелдеп айт.

ТЫНДАЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді тыңдап, бірнеше сұрақ дайында. Осы сұрақтарды сыныптасыңа қойып, диалог құр.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіннен сын есімдерді тауып, оның орнына синонимін қой. Мәтін мазмұны қалай өзгергенін айт. Осы сөздерді пайдаланып, құрамында одағайы бар сөйлемдер құра.

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша ...».

Екінші сөйлем. «Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

О Қ Ы Л Ы М

6-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтінге тақырып қойып, жоспар құр.

Дәрігер-диетолог мамандардың кеңесімен Қарулы Күштердің түрлеріне қарай арнайы тамақтану мәзірі жасалған. Мәселен, ұшқыштарға ет, десантшыларға сүт өнімдері, теңізшілерге ұн тағамдары көбірек ұсынылады. Қазақстан сарбазының дастарқан мәзіріне шұжық, ірімшік, сүзбе, ет, ұн өнімдері, көгөніс, жұмыртқа төрізді негізгі дәрумендер бар тағамдар енгізіліп отыр. Бұл әскердегі тамақтану мәселесінің сапалы әрі калориялық құндылығы жоғары болу керектігін меңзейді. Сонымен сарбаздың күндік нормасы 4 351 калорияға жеткізілді. Аталған көрсеткіш бойынша біз НАТО әскерінің деңгейіне жақындап, ТМД елдері бойынша Ресейден (4 374) ғана сәл арттамыз.

Бүгінгі таңда Қазақстан Қарулы Күштері өзін-өзі азық-түлікпен қамтамасыз ету, ас әзірлеуден бас тартып, барлық жұмысты ашық тендерде жеңімпаз атанған жекеменшік кәсіпкерлік фирмалардың қолына беріп отыр. Ендігі жерде сарбаздар асхана жұмыстарына араласпай, бар уақытын оқу-жаттығу, тікелей міндеттеріне байланысты туындаған шаруаларға жұмсайтын болды. Әскери бөлімдер тамақтың дайындалу барысында бақылау, тексеру, қабылдау жұмыстарын ғана атқарады. Бөлім бастықтары сарбазға ұсынылған ас мәзірін құптап, қол қояды.

Сонымен ҚР Қорғаныс министрлігінің тапсырысы бойынша Қазақ тағамтану академиясы жаңа нормаға сай сарбаздың күнделікті асына 15 грамм пияз, 0,8 грамм шай, 45 грамм сәбіз, 30 грамм қияр, 10 грамм қызылша, 5 грамм сиыр сүтін, 1 тауық жұмыртқасын, 5 грамм өсімдік майын қосты. Сондай-ақ 100 грамм жеміс-жидек, 1 грамм кофе немесе 2 грамм какао, 15 грамм шұжық, 20 грамм қаймақ, 30 грамм ірімшік секілді өнімдермен сарбаздың дастарқан мәзірі толығы түсті.

(Рая Мінап, «Сарбаз» газетінен)

Ж А З Ы Л Ы М

7-тапсырма. «Дербес пікір жазу» тәсілін қолданып, мәтін мазмұны бойынша пікірлеріңді жаз (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
3. Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.

4. Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.

5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.

6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтіндегі «үшқыштарға ет, десантшыларға сүт өнімдері, теңізшілерге ұн тағамдары көбірек ұсынылады» деген ақпарат неге негізделгенін анықта.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. Көп нүктенің орнына тиісті қосымшаларды қойып, мақал-мәтелді жаз.

- Аз ас...ң аз піседі,
Көп ас...ң көп піседі.
- Ас иесі... төтті,
Табағы... жақсы.
- Ат – адам... қанаты,
Ас – адам... қуаты.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Сараптама нәтижесі денсаулыққа зиян келтіретін хот-дог секілді жартылай дайын өнімді балалардың 86 пайызы күнделікті тұтынатынын, ал 18 пайызы газды сусындарды күнделікті ішетінін көрсетті.

9–10-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

ОЙТҮРТКІ

- «Ас атасы – нан» деген мақалды қалай түсінесің?

ЖАЗЫЛЫМ

1-тапсырма. Ақпарат құралдарындағы пайдалы кеңестерді пайдаланып, бір апталық ас мәзірін жаса. Өр тағамның калориясын ғаламтордан, қосымша әдебиеттерден қарап, бөліп ал. Олардың адам ағзасына тигізетін пайдасын дәлелде.

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Одағай түрлерін ажырат.

– Рақат апай бар ғой, ол кісі менің желінбей қалған, өркімдер көшеге тастаған нандарды жинап, фермаға апаратынымды да біледі екен. Атайға соны айтып еді, ол кісі: «Нан қадірін білген адам ғана – адам. Жаның жомарт, алақаның ашық, пейілің кең болсын. Тілеген тілегіңе жет, балам», – деп екі алақанын жайып, бетін сипады.

– Ой, құлыным, мұнан артық не керек бізге. Ақкөңіл, адал жүрегімен батасын берген екен ғой! – деп Ажар жүрегі жарыла қуанып, немересін аймалап сүйе бастады.

– Шәйімкүл-ай, Шәйімкүл, мұнда кел. Қуан. Той жаса. Құлынымыз мақтау қағазбен қоса Дәрмен атасынан бата алып келіпті. – Ермек аң-таң.

– Әже, бата деген не? – деді қысыла, күмілжи сұрап.

– Ой, жаным, ол ...

(Сансызбай Сарғасқиев)

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. «Нан қадірін білген адам ғана – адам. Жаның жомарт, алақаның ашық, пейілің кең болсын. Тілеген тілегіңе жет, балам» деген Дәрмен атаның тілегін талда. Атаның батасында қандай мағына бар? Бата деген не? Мәтіндегі Ермектің әжесінің жауабын аяқта.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтін бойынша проблемалық сұрақтар дайында.

Бүкіл әлем бойынша екі жасқа дейінгі алты баланың бесеуі толыққанды тамақтанбайды, ол баланың физикалық және ақыл-ой дамуына

айтарлықтай ықпал етеді. Бұл туралы БҰҰ Балалар қорының (ЮНИСЕФ) жаңа баяндамасында белгілі болды.

Сарапшылардың айтуынша, баланың алғашқы екі жыл өмірінде маңызды құнарлы микроэлементтердің жетіспеушілігі болашақта күрделі денсаулық мәселелеріне әкеп соғады.

«Балалар мен кішкене сәбилер құнарлы микроэлементтерге аса мұқтаж. Адам дамуы тұрғысынан қарағанда алғашқы жылдар өте маңызды. Егер бала барлық қажетті тағам рაციонын алмаса, оның ағзасы мен миы толық дамымайды. Сондай-ақ мұнда миллиондаған балалардың тағдыры сөз болуда», – делінген ЮНИСЕФ мәлімдемесінде.

Соңғы 10 жылда балалардың тойып тамақ іспеу ауқымын елеулі түрде азайта алдық. Алайда бүгінгі таңда әлемде бес жасқа дейінгі 156 миллион баланың бойы өспей жатыр. Оның үстіне денсаулыққа пайдалы тағам ішпеген 42 миллион бала семіздіктен, артық салмақтан зардап шегуде.

(«Қазақпарат»)

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. «Ойшыл қалпақтар» рөлдік ойыны. 6 оқушыдан топтасып, 6 түсті қалпақ киіңдер. Сұрақтарға жауап беріп, пікірталас ұйымдастырыңдар. Берілген сұрақтар бойынша өз ойларыңды айтыңдар. Қалпақты алмастырып, ойынды қайта жалғастырыңдар.

Қалпақтардың қызметі	Жауап беретін сұрақтары
 Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар туралы не білетінін айтады.	Гендік өзгеріске ұшыраған тағам деген не?
 Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдардың артықшылығын айтады.	Оның қандай пайдасы бар?

 <p>Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдардың зияны туралы айтады.</p>	<p>Оның қандай зияны бар?</p>
 <p>Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдарды пайдалану туралы ойларын айтады.</p>	<p>Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдарды қалай пайдалану керек?</p>
 <p>Айтылған ойлардың қайсысы ұнағанын, қайсысы ұнамағанын айтады.</p>	<p>Айтылған ойларға қалай қарайсың?</p>
 <p>Бақылау және қорытындылау: айтылған ойлардың пайдалы және маңыздыларын айтады.</p>	<p>Айтылған ойлардан қандай қорытынды шығаруға болады?</p>

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. «Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар» атты тақырыпта эссе жаз.

Талаптар:

- Нақты айқындалған кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлімнен құрылуы шарт.
- Тақырыптан ауытқымаған дұрыс.
- Тезистерді ұтымды дәлелдермен растау қажет.
- Өмірмен байланыс болуы тиіс.
- Өзіндік тың пікірлер келтіру керек.
- Баяндау стилі нақты болуы шарт.
- Көріктеуіш тілдік құралдарды ұтымды қолдану қажет.
- Көлемі – 100–150 сөз.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Төмендегі тыйым сөздерді қатыстырып, мәтін құрастыр.

Тыйым сөздер

- Дастарқанды, тамақты баспа.
- Шелектегі суға аузыңды батырма.
- Нанды бір қолыңмен үзбе.

- Асты үрлеме, асты жамандама.
- Тамақты сораптап ішпе.
- Дастарқанды, тамақты, ыдысты тастама.

ЖАЗЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Кубизм» әдісін пайдаланып, тапсырманы орында.

1. Баянда. Одағай туралы айт.
2. Қолдан. Одағайды қатыстырып, сөйлемдер құра.
3. Салыстыр. Одағайдың түрлерін өзара салыстыр.
4. Топтастыр. Одағайдың негізгі белгілерін атап айт.
5. Зертте. Одағайлардың сөйлемдегі қызметін айт.
6. Қорытындыла. Одағайлар туралы өткенді жинақтап, қорытындыла.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді жазып, «Шығу парағын» толтыр.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мен ... үйрендім.
- Мені ... таңғалдырды.

9-бөлім

ЖЕҢІС КҮНІ. ҰЛЫ ЕРЛІККЕ ТАҒЗЫМ

1–2-сабақ

ОТАН ОТТАН ДА ЫСТЫҚ

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Ұлы Отан соғысы қай жылдары болды?
2. Ұлы Отан соғысы туралы не білесің?
3. Неліктен бұл соғыс «Ұлы Отан соғысы» деп аталады?
4. Сенің ата-әжең немесе туыстарың Ұлы Отан соғысына қатысқан ба?
5. Ұлы Отан соғысының алғашқы күндері қалай болды?

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Суретті пайдаланып, Ұлы Отан соғысы туралы қысқаша әңгіме құрап айт.

(И. Хивренко. «Қанды шайқас» («Неравный бой»)).
<http://tipolog.livejournal.com/15881.html>

ТЫҢДАЛЫМ

3-тапсырма. Өлеңді тыңдап, теңеулерді айт. Мәтіндегі оқиганың дамуы мен аяқталу кезеңін айт.

Есте сақта!

Фразеологизмдер даяр тұрған қалпында қолданылады. Оларды өзгертуге, басқа сөзбен ауыстыруға болмайды: *қырық пышақ, қас пен көздің арасында, тайға таңба басқандай, төбе шашы тік тұрды, ескі жараның аузын ашты, ит байласа тұрғысыз, басы салбырап, жүрегі суылдап, қоян жүрек, көздің жауын алады, үріп ауыз салғандай және т.б.*

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Ақын соғыс басталғанға дейінгі сәт пен «соғыс» деген сөзді естігеннен кейінгі сәтті қалай суреттеген? Мәтіннен ақынның осы сәттерді бейнелеген көріктеуіш тілдік құралдарды тауып, кестеге түсір.

Көріктеуіш тілдік құралдар			
----------------------------------	--	--	--

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Ф. Оңғарсынованың «Қасірет пен ерлік жыры» атты өлеңінің толық нұсқасын оқып шығып, өлеңдегі көтерілген соғыс зардаптары туралы ой бөлісіңдер. Өлеңді бірнеше мағыналық бөліктерге бөліп алыңдар. Мысалы, баласын іздеген қарт солдат; концлагерь; крематорий және т.б. (kitap.kz сайты пайдаланыңдар).

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз өдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестердің мәтіндегі эмоционалдық қызметін түсініп қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

О Қ Ы Л Ы М

6-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі ақпаратты анықта. Мәтін бойынша жоспар құр. Сұрақтарға жауап бер.

Өмір мен өлім туралы

Адам туады, адам өледі. Мұнда тұрған қайғы не? Бұл – жаратылыс заңы. Біздің шығыс елдері: «Адам – дүниеге келген қонақ, біраз қонақтадық, аттануың керек», – деседі. Бірақ адам дүниеге тек қана келіп, әншейін ғана аттана бермейді: ол артында ой қалдырады, ойдан мұра қалдырады. Ол өмірге адам болып келіп, адам күйінде қайтады. Мен – жиырмасыншы ғасырдың жасымын. Бүгін мен өз жайымды әңгіме еткім келеді. Өйткені бір жағымнан кек қысып отыр да, екінші – үлкен бір қайғым да бар. Менің бұл жазғандарым болашақта біздің осы ұлы күресімізді зерттеушілердің қолына түсіп, үлкен істердің кішкене бір тетігіне тиянақ болуға жараса, менде одан басқа арман да жоқ; ол зерттеушілердің біз осы арпалыста жүргенде қайғыра да, жылай да, күле де, кектене де білгенімізді ұғынса болғаны. Кек неге қысады дерсіздер, оны да айта кетейін. Жастық шақ маған бір-ақ рет берілмеп пе еді? Сол кезімді әлдеқайда түнерген қара күш жұлып әкетпекші. Ол жастықтан бір айырылсам, оралар ма? Оралмайтынын мен жақсы білем, аһ, жақсы білем! Біз, жастар, өмір сүруге асығатын едік, жастық шағымыздың іші-тысы бірдей болсын деуші едік қой, солай емес пе, құрбыларым! Міне, сол қымбат шағымызды фашистер тонап алғысы келеді, балдырғанды бақшаға өрт салғысы келеді, осыған кектенем. Мен дүниеде жиырма-ақ жыл жасамадым ба? Бірақ дәл қазір ересек адаммын деуге болады, жиырмадамын, бірақ мендегі ой ақсақалды, талай белді артқа салған адамның ойындай.

Менің 19 жасымда бар ойым оқуда, қызмет жайында және несін жасырайын, атақ болатын. Мен толып жатқан өнер жайын ойлаушы ем. Алдымен ақын болғым келетін. Пушкин мен Лермонтовты, Гете мен Гейнени, Байрон мен Шиллерді оқығанда біржола сүңгіп кетуші ем. Бұл ақындар маған қатты ұнайтын да, күні-түні басымды көтермей оқитынмын. Мен күйші де болғым келетін. Чайковский мен Глинканы, Бетховен мен Шопенді ерекше құмартып тыңдаушы ем. Мен өзімшіл екем, әрі ақын, әрі күйші болғым келетін.

...Бұл уақыттың ішінде біздің ел де өзгеріп кетті, адамдар да өзгерді, мен де өзгердім. Міне, жауынгер болдым. Қабағымнан кәр төккен, ызғар шашқан жауынгермін мен! Мені қазір көрген адам бұдан он

ай бұрын бар ойы оқуда, я сүйген қызында болатын жас жігіт еді-ау дей алмайды. Менің жастығым адам баласының қызметіне берілді. Мүмкін, мен жастығымды қайыра алмаспын. Бірақ ол босқа кетпейді, менен кіші інілерімнің еншісіне тиеді. Кейінгі жастар, жас інілерім, сендер бақытты жандарсыңдар. Сендер соғыс дегенді білмей өтетін боласыздар. Біз жастығымызды сендердің бақыттарыңның жолына құрбан еттік. Сендер тыныш өмірде бақытты жасайтын боласыздар. Біз кәрлі кезеңнің, соғысты заманның жандарымыз.

(Баубек Бұлқышев)

- Жазушы адам өмірі туралы қандай философиялық ой айтады?
- Соғысты ол қалай суреттеген?
- Оның алдына қойған мақсаты қандай еді?
- Оның өз мақсатына жетуіне не кедергі болды?
- Мәтін қай стильде жазылған?

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Тұрақты тіркестердің құрамындағы тиісті сөзді тауып жаз. Осы тіркестерді қатыстырып, сөйлемдер құра.

... түгі бар, ... шүйіру, ... тоймау, ... көк ала шыбын ұймелеу, ... шашы тік тұру, ... қойнына сыймау.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтін бойынша «Қос жазба» күнделігін толтыр. Түсіндір.

Үзінді	Түсініктеме

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Фариза Оңғарсынова мен Баубек Бұлқышевтің шығармаларында қандай сабақтастық, үндестік бар? Екі мәтінді салыстырып, өз ойыңды айт.

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. Фариза Оңғарсынованың өлеңіндегі көтерілген мәселелер бойынша фотоколлаж дайында.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Баубек Бұлқышевтің «Менің бұл жазғандарым болашақта біздің осы ұлы күресімізді зерттеушілердің қолына түсіп, үлкен істердің кішкене бір тетігіне тиянақ болуға жараса, менде одан басқа арман да жоқ; ол зерттеушілердің біз осы арпалыста жүргенде қайғыра да, жылай да, күле де, кектене де білгенімізді ұғынса болғаны» деген арманын сен қалай орындап жүрсің? Ойтолғау жаз.

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, сыныптасыңмен 12–14 сөйлемнен тұратын диалог құрыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. Мәтіннен фразеологизмдерді тауып, мағынасын түсіндір. Оған елі тағы не деді деп ойлайсың? Көп нүктенің орнына бірнеше сөйлем жаз.

Адам бір-ақ рет туады, бір-ақ рет өледі. Өлім әртүрлі болады: біреу суықтан өледі, біреу қыз үшін өледі, енді біреулер аурудан өледі. Мұндай өлімдерді көргенде құр ғана ренжисің де қоясың. Ал естігеніңде үлкен құрметпен, бас иетін өлім – майданда ерлерше өлу! Мен жаспын, менің өмір сүргім келеді. Ең қызықты өмір өлі де алдымда екенін жақсы білемін. Менің үстімде қызыл әскер киімі, мен армияда жүрген Азия елінің ұлымын.

Мен өз елімді қорғаймын; момын да бауырмал, ардақты да елім бар! Сол елім мен аттанарда былай деген болатын: «Тас түлегім, мен сені баулыдым, сылап өсіріп қанатыңды қатырдым. Қиын бір кезең келіп қалды: жау жағадан, бөрі етектен алғалы тұр. ...» – деген. Мен мұны ұмытпаймын.

(Баубек Бұлқышев)

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

14-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- Бүгін не үйрендің?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?
- Сабақтағы материалдардан өзіңе қандай ой түйдің?

3-4-сабақ

ҚАЗАҚТЫҢ БАТЫР ҚИЗДАРЫ

ОЙТУРТКИ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Қазақтың батыр қыздары кімдер?
2. Олар соғыста қандай ерлік көрсетті?
3. Олардың ерліктерін еліміз қалай құрметтейді?

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, негізгі ойды анықта.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Суреттегі қазақтың батыр қыздары туралы әңгіме құра.

Есте сақта!

Құрамындағы сөздер бір-бірімен тұтасып, әбден жымдасып кеткен, олардың мағыналық жігін ешқандай ажыратуға келмейтін тұрақты тіркестерді **фразеологиялық тұтастық** дейміз. Мысалы, *мұрнына су жетпеді, түйені түйімен жұтты* және т.б.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікірлеріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша ...».

Екінші сөйлем. «Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәншүк Мәметова мен Әлия Молдағұлова туралы таныстырылым дайында.

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтін бойынша бірнеше сұрақ дайында.

Осыдан 76 жыл бұрын Ұлы Отан соғысы деген атпен тарихта өшпестей ізі қалған алапат қырғын басталып еді. Кеңес Одағындағы басқа халықтар секілді қазақтар да қолдарына қару алып, неміс-фашист басқыншыларына қарсы аяусыз күресті. Осы соғыста ерлермен қатар қазақ қыздары да ерлік көрсетіп, ұлттың абыройын асқақтатты. Қазақтың қыздары да намысшыл, аршыл, қайратты екендігін төрткүл өлемге паш етті. Солардың қатарында Мәншүк Мәметова мен Әлия Молдағұлова да бар.

Бірі – пулеметші, екіншісі – сұр мерген. Мәншүк пен Әлия ел есінде мәңгілік қалды. Оларды білмейтін, ерліктеріне қанық емес отандастарымыз некен-саяқ. Өкінішке қарай, біз соғыс аяқталған алпыс жылдан кейін барып қана қазақтың тағы бір қызы соғыста айрықша қаһармандық көрсеткеніне қанықтық. Ол – Хиуаз Доспанова.

Хиуаз орыстың белгілі ұшқыш қызы М. Раскова басқарған ұшқыштар полкінде штурман қызметін атқарды. Жау шебіне 300-ден аса ұшып шықты. Соғыс кезінде көрсеткен жауынгерлік ерліктері үшін «Қызыл Жұлдыз», II дәрежелі Отан соғысы ордендерімен, көптеген медальдармен марапатталды. Хиуаздың соғыстағы ерлігі лайықты бағаланды. Еліміздің жоғарғы марапаты – Халық Қаһарманы атағына ие болды. Сөйтіп, бұрыннан белгілі батыр қыздарымыз – Мәншүк пен Әлияның қатарына Хиуаз келіп қосылды. Бұл – мақтаныш!

(Нұрперзент Домбай)

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты «Төрт сөйлем» тәсілін пайдаланып айт.

Пікір. Оқыған мәтін бойынша өз пікіріңді бір сөйлеммен жаз.

Дәлел. Өз пікіріңді бір сөйлеммен дәлелде.

Мысал. Пікіріңді өмірмен байланыстырып, мысал келтір.

Қорытынды. Тақырып бойынша қорытынды жаз.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Хиуаз Доспанова туралы ақпарат жина. Қазақтың үшінші батыр қызы жайында өңгімеле.

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. «Қаһарман» сөзіне кластер құрып, ойларыңды дәлелдеп айт.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

5–6-сабақ

ЕРЛІК – ЕЛГЕ ӨНЕГЕ

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Ерлік деген не?
2. Адамдар қай уақытта ерлік көрсетеді?
3. Ерлік тек соғыс уақытында ғана бола ма?
4. Сен өшпес ерлік көрсеткен қандай адамдарды білесің?
5. Қазіргі таңда орасан ерлігімен танылған кімдерді білесің?

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтіндегі негізгі ақпарат туралы не айтасың?
2. Бауыржан Момышұлы туралы не білесің?

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтінге қандай ат қояр едің?
2. Мәтіндегі негізгі ой туралы не айтасың?

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. *Жанын шүберекке тңю, мойнымен көтеру, табанда, шыңдалған* сөздерінің мағынасын түсіндірме және фразеологиялық сөздіктен қара. Оларды қатыстырып, сөйлемдер құрап жаз.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі идеяны анықта.

Мен жиырма бес жыл әскерде болдым. Біле білген кісіге бұл – үлкен университет. Осы жиырма бес жыл ішінде мен талай қолбасшымен кездестім, сабақ алдым, талай генералдың қол астында қызмет істедім, тәрбие көрдім. Өйткені командир деген әскери педагог қой. Осы әр ұлт адамдарымен қызметтес болғанымды өзіме ерекше мектеп деп бағалаймын. Себебі, «чуваш мынадай екен-ау, қырғыз мынадай болады екен-ау» деп толғанасың. «Ана халық анадай дәстүрін қастерлейді, мына халық мынаны құрметтейді екен-ау» деп толғанасың. Мен осы жиырма бес жыл ішінде қарамағымда болған, үстеріне шинель киген солдаттар арқылы барлық халықтардың жанын ұқтым деп ойлаймын. Өйткені олардың жүректері, іштерінен шыққан балалары менің алақанымда болды. Отан үшін өз басымды өлімге байлай отырып, мен оларды ажалмен алысуға жұмсадым. Олардың өлмеуі үшін, өз ұрпақтарын, өз халықтарының намысын, оның өздері сүйетін асыл қасиеттерін аман сақтап қалу үшін жұмсадым. Өзім де халқым үшін қасықтай қаным пида деп, жанып тұрған отқа талай түстім.

(Бауыржан Момышұлы)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтін бойынша «Қос жазба» күнделігін толтыр. Түсіндір.

Үзінді	Түсініктеме

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтін бойынша сыныптасыңмен ой бөлісіңдер. Ойбөлісте қазақ батырлары мен олардың ерлік істері туралы айтыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Сызбаны пайдалана отырып, сөйлем құрап жаз.

- _____ көргісі келіп, _____ .
- _____ үйрену үшін, _____ .
- _____ амандасайын деп, _____ .
- _____ көмектессін деп, _____ .
- _____ оқысам деп, _____ .

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. Бауыржан Момышұлының келіні Зейнеп Ахметоваға айтқан нақыл сөздерін оқы. Осы нақыл сөздер туралы өз ойларыңды айтып, ой бөлісіңдер. Етістік райларын түріне қарай ажырат.

- Алатын кезде – алға озып, беретін кезде артта бұғып қалатын, алғаны мен бергенін жіпке тізіп санайтын адамнан аулақ жүр. Ондай адамнан құтылудың өзі – үлкен олжа.
- Өзгеден артық боламын деп арындама, шамаңды шақта. Тең түскенге қанағат ет. «Қанағат қарын тойғызар, қанағатсыздық жалғыз атын сойғызар» деген ата-бабаң. Бірақ тепкіге төзбе, ешқашан аяққа басылмағын.
- Ғылым-білім деген түпсіз тұңғиық. Жұмыр жердің бетінде оның түбіне жеткен жан жоқ. Дегенмен шетсіз-шексіз білім жолында өркім өзінің өресі, шама-шарқы жеткен жерге бір белгі – шыбық шаншып қалдырса, сол шыбық өсіп, өзінен кейінгіге сая болып, жол нұсқап жатса, есте қалған деген сол болады.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Бауыржан Момышұлына арналған қаһармандық рухтағы танымал шығарманың бірі – «Ақиқат пен аңыз». Авторы – Өзілхан Нұршайықов. Шығармада Бауыржан Момышұлының азаматтық, ерлік тұлғасын, Ұлы Отан соғысының отты жылдарындағы бастан кешкендерін, одан кейінгі уақыттағы ұлағатты өмір жолын шынайы деректер аясында толық әрі қызықты баяндайды.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- Бүгін не үйрендің?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Сабақта ең маңызды не болды?
- Өз жұмысыңа қанағаттандың ба?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

7-8-сабақ

**ЕРЛІК – ЕЛДІҢ ҚАСИЕТІ,
ЖҮРЕКТІЛІК – ЖІГІТТІҢ ҚАСИЕТІ**

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. «Ұлы Отан соғысындағы қазақ батырлары» деген тақырыпта кластер дайында.

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, тақырып қой. Мәтін бойынша жоспар құр. Сұрақтарға жауап бер.

1. Қос батырдың соғыстан кейінгі өмірі туралы не білесің?
2. Олардың ерліктерін Отанымыз қалай бағалады?

ЖАЗЫЛЫМ

3-тапсырма. Талғат Бигелдинов пен Рақымжан Қошқарбаев туралы қосымша материал жинап, эссе жаз.

Талантар:

- Нақты айқындалған кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлімнен құрылуы шарт.
- Тақырыптан ауытқымаған дұрыс.
- Тезистерді ұтымды дәлелдермен растау қажет.
- Өмірмен байланыс болуы тиіс.
- Өзіндік тың пікірлер келтіру керек.
- Баяндау стилі нақты болуы шарт.
- Теңеу мен метафораны ұтымды қолдану қажет.
- Көлемі – 100–150 сөз.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі ақпаратты диаграммаға түсір. Тыныс белгілерінің қойылу себептерін түсіндір.

Рейхстаг түбіндегі ұрыстарда қазақстандықтар Нығмет Наукенов, Өлімқұл Жылқыбаев, Павел Василевский, Алексей Ковалев және басқа да жауынгерлер ерлік көрсетті. Мысалы, Төлеухан Шайділдинов Рейхстаг қабырғасына былай деп жазып кетіпті: «Мен – қазақпын, Қазақстаннан келдім. Қан майданда жүріп, Мәскеуден Берлинге дейін жеттім. Рейхстагқа шабуыл жасап, жеңіске жеттік. Шайділдинов Төлеухан».

Нұркен Өбдіров 16 рет әуе шайқасына қатысып, фашистердің 12 танкісін, 28 жүк автомобилін, оқ-дәрі тиеген 18 мәшинесін, жанармай құйылған 3 цистернасын, 3 зеңбірегін жойып, 50-ден астам неміс солдатты мен офицерін жер құштырған. Н. Өбдіров жаудың Сталинград шебіне енетін Боков-Пономаревка ауданындағы қорғаныс бекінісі мен шоғырланған танкілерін жою үшін әуеге көтеріледі. Тапсырманы

орындау кезінде Н. Өбдіров бірнеше дзотты, зенит артиллериясының 2 нүктесін, 6 танкті жойды, бірақ өзінің ұшағы да зақымданды. Жалын шарпыған ұшағын жау техникасы шоғырланған тұсқа бағыттап, капитан Н.Ф. Гастелло сияқты қаһармандықпен қаза тапты. Қазанның 23-і күні тұңғыш рет әуе шайқасына аттанар алдында Нұркен былай деп жазған екен: «Егер біз фашистерді құртпасақ, олар біздің түбімізге жетеді. Сөйтіп, қуанышты, бақытты өмірмен қоштасамыз...»

Шайқаста жау дзотын кеудесімен жауып, ерлікпен қаза тапқан Сұлтан Баймағамбетов, фашистердің 14 танкісінің көзін жойған Василий Мартехов, ұшағын танкілер колоннасына бұрып ерлікпен қаза тапқан Бақтыораз Бейсекбаев және осы секілді ерлік көрсеткен қазақстандықтар саны көп болды.

(*inform.kz. сайтынан*)

Есте сақта!

Тұрақты тіркес сыңарларының лексикалық мағынасы бүтіндей жойылмайды, көмескіленеді. Мысалы, *күміс көмей, асқар бел, көз ұшында, салқынқанды, екі иығынан дем алды, көрер таңды көзімен атырды* және т.б.

О Қ Ы Л Ы М

5-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтіндегі негізгі идеяларды анықтап, олардың өзара байланысын айқында.

Жалған солдат болуға біздің құқымыз жоқ. Біз ерліктің екі бірдей мектебінен тәлім алдық. Біз шығыстың Қобыланды, Тарғын сияқты батырларынан ерлікті бір үйренсек, бауырлас орыс халқының қолбасшылары Суворов, Кутузовтардан екі үйрендік. Біз – Исатай мен Махамбетті, Амангелді мен Абайды дүниеге әкелген халықтың балаларымыз. Біздің қылышымыз фашист немістің қанымен суарылуы керек, серт осы болсын!

Таң бозарып келеді. Артиллерия тағы да өзінің әнін бастады. Біздің кейінгі жағымыздағы орманнан атылған совет артиллериясының снаряды үстімізден зыңылдап ұшып, жау бекіністерінің ортасына түсіп жарылып жатыр. «Фрицтерге онша оңай тиіп жатпаған болар», – дейді көршім, Алматының кешегі бағбаны, жауынгер Шәріп жымыңдап.

Әрине, немістің басына күн туса, минометті ала жүгіретін әдеті... Міне, мина ұшып келеді. Оның дауысы бізге мәлім... Бірінен соң бірі

он шақты мина жарылғанда, тулаққа салып жүн сабап жатқандай болып естіледі. Тіс қаққан, күзем тойда болған қазақ жігіттері «Фрицтер күземге кірісті» деп күлісіп тұрады. Жау оғының астында қасқайып күлісіп тұрған шығыс адамдарын жаным сондай сүйеді. Асылы, біздің халық намысқой, «өлімнен ұят күшті» дейтін халық қой. Ел намысы үшін білген, ер өлімі бізде қадірлі, сондықтан біз өлімнен намыс күшті дегенді жау оғының астында да қайталап айтамыз.

Нағыз қиыншылық кезеңде менің көз алдыма шығыстың жиырма сегіз батырының бейнесі елестейді. Жазғытұрым сол 28 батырдың бейітінің үстінен өттік. Шығыстың топырағы торқа ерлері жер астында жатқанменен қолын қысып амандасқың, тілдесіп сөйлескің келеді. Осыларша өлу біздің де дәстүріміз болуы керек. Отан: «Жауынгер, менің тағдырым сенің қолыңда», – дегенде 28 батырдың сертін жоғары көтеріп, бас иіп жауап беруіміз керек оған, Шығыс ұлы!

Немістер бізді әрі минометтің, әрі артиллерияның снарядтарымен атуда. Оқ астымен келіп шабуыл жасамақ. Танктің алыстан шуы естіледі. Қарсы атакаға дайындалыңдар деген команда беріледі. Мықты бол, Шығыс ұлы! Біз қазір шабуылға шығамыз...

(Баубек Бұлқышев. Батыс Майдан, 1942 жыл)

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Мәтіндегі автордың намыс туралы айтқан пікірлерін талдаңдар. «Өлімнен намыс күшті» деген тақырыпта ой бөлісіңдер.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтіндегі тұрақты тіркестерді тауып, мағынасын түсіндір. Оларды қатыстырып, сөйлемдер құра.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. «Дербес пікір жазу» тәсілін қолданып, мәтін мазмұны бойынша пікіріңді жаз (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

- Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
- Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
- Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
- Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.
- Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.
- Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. «Шығу парағын» толтыр.

Сабақтағы жетістіктерім	Оның себептері	Сабақтағы кемшіліктерім	Оның себептері

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Соғыс жылдарында 558 қазақстандық Кеңес Одағының Батыры атағына ие болды, олардың 100-ден астамы Даңқ орденінің толық кавалері атанса, 4-еуі Батыр атағын екі мәрте иеленді. Бұл атақты екі мәрте иеленген Талғат Бигелдинов 305 рет әскери шабуылға шыққан. Фашистер Талғат мінген ұшақты «Қара ажал» деп атаған. Ол 23 жасында Кеңес Одағының екі мәрте батыры атағын иеленген.

9–10-сабақ

ҰЛЫ ЕРЛІККЕ ТАҒЫМ

АЙТЫЛЫМ

1-тапсырма. Суреттер бойынша өңгіме құра.

(<http://boombob.ru/download.php?id=38854&num=3>)

ОЙ ТҮРТКІ

2-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. 9 мамыр Жеңіс күнін қалай мерекелейсің?
2. Бұл күні не істейсің?
3. «Жеңіс» деген сөз саған қалай әсер етеді?

ТЫНДАЛЫМ

3-тапсырма. Өлеңді тыңдап, негізгі ойды анықта.

АЙТЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі тұрақты тіркестердің қалай жасалып тұрғанын түсіндір.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Ақпарат құралдарынан соғыс кезінде жетім қалған балалар туралы мәлімет жина. Соғыс уақытындағы балалар өмірі туралы ойтолғау жаз.

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Суреттер бойынша мәтін құра.

ОҚЫЛЫМ

7-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтінге тақырып қойып, жоспар құр.

Егер де ойлап қарасақ, халқымыздың басына түскен 30-жылдардағы зұлматтан кейінгі қазақтың басына түскен екінші бір сұрапыл

қырғын Ұлы Отан соғысы болғандығы ақиқат. Бұл соғыста біздің азаматтарымыз ерлік пен қаһармандықтың ең жоғары деңгейдегі үлгісін көрсетті.

558 қазақстандық Кеңес Одағының Батыры атанды, ал оның ішінде қазақ азаматтар да аз емес еді. Уақыт өткен сайын аға толқын – сіздердің қол жеткізген ауқымды жетістіктеріңіздің, ірі табыстарыңыздың маңызы артып келеді. Соғыстан кейінгі күйреген экономиканы қалпына келтіруде ардагерлер қажырлылық танытып, атсалысты. Сіздердің көрсеткен ерліктеріңіз, отансүйгіштіктеріңіз, бірліктеріңіз, бауырмалдық және ынтымақтастық қасиеттеріңіз бүгінгі күнге дейін ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан үлкен құндылық болып табылады. Сондықтан да сіздерге басымызды иеміз. Бір құптарлығы, аға ұрпақтың ұлан-ғайыр жеңісі мен еліміздің бүгінгі жеңісі бір-бірімен тығыз байланысты. Егер де жеңімпаз әкелеріміздің ерлігі болмағанда, біз мұндай мемлекетті құра алмас едік.

Туған Отанының бостандығы мен азаттығы үшін ауызбен айтып жеткізгісіз қиындыққа төзіп, Ұлы Жеңіске қол жеткізген майдангерлерден қалыспай, тылда қажырлылықпен еңбек еткен, сөйтіп, Жеңісті жақындатуға өз үлестерін қоса білді.

Тек қан майданда ғана емес, тылда жұмыс істеп, ашаршылықты, ауыртпалықты бастан кешіп, таңның атысынан күннің батысына дейін тізе бүкпей жұмыс істеген сол бір қайратты да қайсар жандарға көпшіліктің, анығырақ айтқанда, бүгінгі ұрпақтың ризашылығы шексіз.

(Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев)

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Ұлы Отан соғысы ардагерлеріне алғыс айтып хат жаз. Хатта мақал-мәтел мен фразеологиялық тіркестерді пайдалан.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «9 мамыр – Жеңіс күні» деген тақырыпта фотоколлаж дайында.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Менің сабақтан кейінгі әсерім» кестесін толтыр.

Қандай ой пайда болды?	Не сезіндім?	Не ұнады?

11–12-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Ұлы Отан соғысына қанша қазақстандық қатысты?
2. Ұлы Отан соғысында қазақстандықтар қандай ерлік көрсетті?
3. Қазақтан шыққан қандай батырларды білесің?
4. Ұлы Отан соғысына қатысқан туыстарың бар ма?
5. Ұлы Отан соғысы кезіндегі Қазақстан туралы не білесің?

ЖАЗЫЛЫМ

2-тапсырма. «Ұлы Отан соғысы кезіндегі балалар өмірі» деген тақырыпта эссе жаз.

Талаптар:

- Нақты айқындалған кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды бөлімнен құрылуы шарт.
- Тақырыптан ауытқымаған дұрыс.
- Тезистерді ұтымды дәлелдермен растау қажет.
- Сол кездегі балалар өмірі туралы нақты деректер болуы тиіс.
- Өзіндік тың пікірлер келтіру керек.
- Баяндау стилі нақты болуы шарт.
- Мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестерді ұтымды қолдану қажет.
- Көлемі – 100–150 сөз.

ТЫҢДАЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді тыңдап, тұрақты тіркестерді тап.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі сөздерді синонимдерімен алмастыр. Мәтін мазмұнының қалай өзгергенін дәлелдеп айт. Қойған синонимдерді қатыстырып, сөйлемдер құра.

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. «Ұрпақтар атынан алғыс» деген тақырыпта Ұлы Отан соғысының соғыс ардагерлері мен тыл ардагерлеріне рақмет айтып, 2–3 минуттық монолог айт.

О Қ Ы Л Ы М

6-тапсырма. Мәтінді оқып, шылауларды теріп жаз. Сұрақтарға жауап бер. Мәтіндегі ақпарат туралы ой бөлісіңдер.

... Қазақ елі Ұлы Отан соғысы біткен соң, он үш жылдан кейін ғана Рақымжан Қошқарбаевтың кім екенін алғаш білген. Ол кісінің ерекше ерлігінің көпке танылуына, кейінгі өмірінің басқа арнаға түсуіне бірден-бір себепкер адам – ата. Мұны біреу білсе, біреу білмейді. Көнелердің қатары азайып, көзі кеткен сайын, әсіресе кітап оқымай, ғаламторға емініп кіріп кеткен жастар бұл жағдайдан бейхабар.

Рақымжан Қошқарбаевты ата бірінші рет 1958 жылдың алғашқы күндерінің бірінде өзіне сәлем бере келгенде көріпті. Майдангерлер тез-ақ тіл табысып, ұзақ әңгімелеседі. Атаның айтуынша, алғашында сөзін суыртпақтап бастап, бірте-бірте бөгеті ағытылған судай ақтарылып жан жүйесінде жатқан сырын да, ащы шынын да жайып салыпты. Рақымжан аға кете салып, ата Кәкімжан Қазыбаевқа телефон соғып, «Тез жеткін!» – дейді қатаң түрде. Ағасының бұйрығын екі етпейтін әдетімен ол кісі лезде жетеді. Аға келген заматта ата:

– Журналиспін дейсің! Дипломым бар деп мақтанасың. Журналиске, ең алдымен, сезгір жүрек, көреген көз керек. Соғыс біткелі бері он үш жыл өтті. Рақымжандай тарихи адамды күні бүгінге дейін көрмей жүрген неғылған журналиссіңдер?! Адам ерлік жасауды жоспарламайды. Ерлікті туғызатын сәт болады. Адамның жақсы қасиеті де, жасық қасиеті де соғыста, тап сондай сәтте көрінеді. Мұндай сәт адамның ғұмырына, керек десең, ұрпақтан ұрпаққа кететін өмірбаян, өсиет болып қалады. Рақымжан – сондай қиын-қыстау сәтте асыл қырынан көрінген азамат. Ол қыры – жасаған ерлігі. Тағдыр оның өмірбаянын сол сәтте жазды. Оның өмірбаяны – отпен жазылған өмірбаян. Мен де төрт жыл соғыстың небір қияметін көрген жанмын. Бірақ фашизмнің соңғы бекінісіне айналған Берлинді алғандағы соғыс, Рейхстагқа ту тігердегі сұрапыл соғыс – ол нағыз жойқын қырғын! Рақымжан – Жеңіс жалауын желбіретіп Рейхстагқа тіккен батыр ...

(Зейнеп Ахметова)

- Бауыржан Момышұлы Рақымжан Қошқарбаевтың ерлігін қалай бағалады?
- Батырдың «Адамның жақсы қасиеті де, жасық қасиеті де соғыста, тап сондай сәтте көрінеді» деген пікірін қалай түсінесің?
- Сенің өміріңде бүкіл алдағы өміріңе әсер еткен оқиға болды ма?

• Зейнеп Ахметованың «Бабалар аманаты» кітабын оқып, Бауыржан Момышұлының Рақымжан Қошқарбаевтың ерлігін халыққа қалай танытқанын айт.

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. Ұлы Отан соғысының батырлары туралы «Отпен жазылған өмірбаян» деген тақырыпта шығарма жаз.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Ұлы Отан соғысындағы қазақстандық батырлар туралы фотоколлаж дайында.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. «Қосу-Алу-Қызығамын» кестесін толтыр.

«Қосу» +	Сабақта қызық болған, пайдалы болар деп ұйғарылған мәселелер жазылады.
«Алу» –	Сабақта сәтсіз шыққан, пайдасы жоқ немесе аз болды деп ұйғарылған мәселелер жазылады.
«Қызығамын» ?	«Не білгім келеді?» немесе «Бұл мен үшін қызық бола ма?» деген сұрақтарға жауап жазылады.

10-бөлім

ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА

1–2-сабақ

ҚИЯЛ-ҒАЖАЙЫПТАР ӘЛЕМІ

ОЙ ТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Қиял дегеніміз не?
2. Қиял-ғажайып өңгімелер дегенді қалай түсінесің?
3. Қандай қиял-ғажайыптар туралы кино, шығармаларды білесің?
4. Қиял-ғажайып шығармалары сендерге ұнай ма?
5. Сен қиялдай аласың ба?

АЙТЫЛЫМ

2-тапсырма. Суретті пайдаланып, қиял-ғажайыптар әлемі туралы өңгіме құрап айт.

Тілдік бағдар

Оқшау сөздер

Сөйлем құрамында тұрып, бірақ басқа сөздермен грамматикалық байланысқа түспейтін сөздер **оқшау сөздер** деп аталады. Оқшау сөздер **қаратпа, қыстырма және одағай** болып бөлінеді.

Қаратпа сөздер дегеніміз тыңдаушының назарын аудару мақсатында айтылған сөздер мен сөз тіркестері. Мысалы, *Азамат, қиял-ғажайыптар туралы не білесің?*

Сөйлемде сөйлеушінің айтылған ойға қатысты көзқарасын білдіретін оқшау сөздер **қыстырма сөз** деп аталады. Қыстырма сөздер адамның көңіл күйін, сезімін білдіреді: *амал қанша, бағымызға қарай, бір өкініштісі* және т.б.; ойға, пікірге қатысты өз ниетін білдіреді: *рас, сірә, мүмкін* және т.б.; біреудің немесе айтушының пікірін білдіреді: *сіздіңше, меніңше, оның ойынша* т.б. және ойдың ретін білдіреді: *біріншіден, оныншыдан* және т.б.

ТЫНДАЛЫМ

3-тапсырма. Мәтінді тыңдап, түсінгеніңді әңгімелеп бер. Мәтін бойынша бірнеше сұрақ дайында. Мәтіннен термин сөздерді тауып, мағынасын түсіндір.

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіннен оқшау сөздері бар сөйлемдерді көшіріп жазып, синтаксистік талдау жаса.

Есте сақта!

Сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілеріне нүкте (.), сұрау белгісі (?), леп белгісі (!) және көп нүкте (...) жатады.

Сөйлем ішіне қойылатын тыныс белгілеріне үтір (,), қос нүкте (:), сызықша (-), тырнақша («»), жақша () жатады.

АЙТЫЛЫМ

5-тапсырма. Қиял-ғажайып туралы ақпарат жинап, ой бөлісіңдер.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;

- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

О Қ Ы Л Ы М

6-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтіндегі ақпарат туралы қосымша материал жина. Сұрақтарға жауап бер.

Қазақ халқы да айналадағы әлемді қиял-ғажайыптармен байланыстырған. Оның дәлелі – қиял-ғажайып ертегілері. Айналадағы құбылыстардың бәрін жанды, киелі деп қабылдаған түсініктен, табиғат сырларын білсем екен деп армандаған халықтың ой-тілегінен көптеген қиял-ғажайып ертегілері туған. Ертегідегі кейіпкерлер адам еңбегін жеңілдетсек, жақсы өмір сүрсек деп армандаған. Осы армандары мен қиялдарын ертегі арқылы жеткізген.

Қиял-ғажайып ертегілерінің жағымды кейіпкерлері қарапайым еңбек адамдары, аңшы-мергендер, бақташы-малшылар болып келеді де, жағымсыз кейіпкерлері жалмауыз кемпір, жетібасты айдаһар, қорқау қасқыр және т.б. болып келеді. Жағымды кейіпкерлері адамдарды жақсылық жасауға шақырып, табиғаттың дүлей күштерімен арпалысса, жағымсыз кейіпкерлерінің іс-әрекеттері адамға сатқындық жасау, аяқтан шалу, өтірік айту және т.б. қасиеттердің жамандықпен аяқталатынын сездіртеді. Күресетін жаулары қанша мықты болса да, жағымды кейіпкерлер оларды өздерінің ақыл-парасаты, білімі арқылы жеңіп отырады. Қиял-ғажайып ертегілері халықтың өз күш-қайраты мен ақыл-парасатына деген сенімінің күшті болғанын танытады.

- Қандай қиял-ғажайып ертегілерін білесің?
- Ертегідегі кейіпкерлердің қиялы қазіргі таңда орындалған ба? Ол қалай орындалған? Дәлелдеп айт.
- Мәтіннің ой-түйінін тауып айт.

Ж А З Ы Л Ы М

7-тапсырма. Мәтін бойынша «Қос жазба» күнделігін толтыр. Түсіндір.

Үзінді	Түсініктеме

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Оқшау сөздерді қолданып, «Қиял ғажайыптары» тақырыбында ойтолғау жаз.

АЙТЫЛЫМ

9-тапсырма. «Фантастика» сөзіне кластер құр. Оқшау сөздерді пайдаланып, ойларыңды дәлелдеп айт.

АЙТЫЛЫМ

10-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, сыныптасыңмен 12–14 сөйлемнен тұратын диалог құрыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

11-тапсырма. Мәтіннен сын есімдерді тауып, бағанға бөліп жаз.

Авгурей (ағылшынша **Augerey** немесе ирланд фениксі) – көк жасыл түсті, арық, тұл құс. Ол өз ұясын қол жетпейтін ағаштың қуыстарына салады. Жәндіктерді жеп күн көреді. Тек жауынның кезінде ғана ұшып, қалған уақытта ұясынан шықпайды. Авгурейдің жан айқайы өлімді алып келеді деген наным болғандықтан, сиқыршылар оның ұясынан аулақ жүруге тырысқан.

Сапалық сын есім	Қатыстық сын есім

АЙТЫЛЫМ

12-тапсырма. «Қиял-ғажайыптар әлемі» тақырыбына фотоколлаж дайында.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

13-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- Бүгін не үйрендің?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?
- Сабақтағы материалдардан өзіңе қандай ой түйдің?

3–4-сабақ

АДАМ ҚИЯЛЫ

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Сен қиялдай аласың ба?
2. Қиял мен арманның айырмашылығы неде?
3. Сен өзіңнің болашақ өміріңді қалай елестетесің?

ТЫНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, сұрақтарға жауап бер.

1. Мәтіндегі негізгі ақпарат туралы не айтасың?
2. Арман мен қиял туралы не білесің?
3. Саған мәтіннен қай сөздер ұнады? Сол сөздерді теріп жазып, мағынасын түсіндір.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. «Арман мен қиялдың айырмашылығы» деген тақырып төңірегінде ой бөлісіңдер.

ОҚЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтінді оқып, негізгі идеяны анықта. Мазмұнына қарай бөлікке бөл. Мәтінге тақырып қой.

Адамдар бір-біріне тілек тілеген кезде «орындалатын қиял тілеймін» деп айтпайды, «орындалатын арман тілеймін» дейді. Маған қиял арманның арғы атасы да, арман мақсатқа апаратын жол ретінде көрінеді. Тыныштықта көзіңді жұмып жатып армандағанға не жетеді?

Неше түрлі тәтті армандар, бірінен соң бірі келеді, тіпті қолыңда жоқ затты бар қылып, қолыңда ұстап тұрғаныңды көресің. Арман-қиялының арқасында болашағыңды жақсы етіп елестетіп, үлкен жетістікке жеткен сәттеріңді көріп, жақындарыңа сыйлықтар сыйлап жатқан кезіңе еріксіз езу тартасың, өзге елге саяхаттап, қуанышты күннің неше түрлі сызбаларын сызасың, қошеметке толы сәттерің елестейді, не бір жеңістің тұғырында тұрасың, армандаған істеріңнің бәрін ойша електен өткізіп, өзге әлемді ұстап көресің. Ол әлем – ерекше әлем, барлық армандардың орындалған сәттерін көрсететін әлем. Бір өкініштісі, ол әлем көзінді ашқан сәтте әп-сәтте жоғалады, қазіргі шынайы өмірге қайта ораласың. Осы сәттен бастап, адамдардың екі түрін қарастырамыз. Бірінші тобы, дәл осылай армандайды да, шынайы өмірінде сол әлемдегі жеткен жетістігіне еш ұмтылмайды, құр қиялмен күн өткізіп, арманға қарай бір қадам да баспайды. Арманын біреу әкеліп қолына ұстата салатындай күтіп жүре береді. Екінші топ батыл адамдардан құралады. Армандай да біледі, арманға қарай ұмтылып, құласа қайта тұруды да біледі, арманға жете де біледі.

Қиялдың маңыздылығы оның шындықпен байланыстылығында. Шын мәнісіндегі қиял ғана мазмұнды, пәрменді де болып, адамды іс-әрекетке жетектейді, оның рухани өсуі үшін ерекше маңызды болады.

ЖАЗЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтін бойынша «Қос жазба» күнделігін толтыр. Түсіндір.

Үзінді	Түсініктеме

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Мағжан Жұмабаевтың қиял туралы пікіріне талдау жаса. Автордың ойын мысал арқылы дәлелде. Қарамен жазылған сөздердің синонимін тауып, сөйлемдер құра.

Жаратылыстың құшағында, меруерт себілген көк шатырдың астында, хош иісті жасыл кілем үстінде, күнмен бірге күліп, түнмен бірге түнеп, желмен бірге жүгіріп, алдындағы малымен бірге өріп, сары сайран далада өсетін қазақ баласының қиялы **жүйрік, өткір,** терең болуға тиісті (*М. Жұмабаев*).

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Бала кезіндегі арманына қол жеткізген қандай ұлы адамдарды білесің? Осы адамдар туралы материал жинап, сыныпта пікір алмасыңдар.

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Сызбаны пайдалана отырып, сөйлемдер құра.

_____ тілек тілеген, _____ .
 _____ арманның арғы атасы да, _____ .
 _____ армандардың орындалған, _____ .
 _____ ұстата салатындай, _____ .
 _____ оның шындықпен _____ .

ОҚЫЛЫМ

9-тапсырма. «Kitap.kz» сайтынан өзіңе ұнаған қиял-ғажайып ертегіні оқып, оқшау сөздері бар сөйлемдерді теріп жаз. Ертегіні бүгінгі өмірмен байланыстырып айтып бер.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

10-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, төмендегі сұрақтарға жазбаша жауап бер.

- Бүгін не үйрендің?
- Сабақ бойынша қандай сұрақтарың бар?
- Келесі сабақта қандай мәселелерге баса назар аудару керек?

5–6-сабақ

ҚЫРАН ЖЕТПЕГЕН ЖЕРГЕ ҚИЯЛ ЖЕТЕДІ

ОЙТҮРТКІ

1-тапсырма. «Қиял» сөзіне кластер құр. Кластерге жазған әрбір сөзіңнің мағынасын түсіндір.

О Қ Ы Л Ы М

6-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтінге тақырып қойып, жоспар құр. Мәтіндегі етістіктердің қалай жасалып тұрғанын айтып, құрамына қарай ажырат.

Фантазия – өмірдің гүлді, көрікті болуының түпкі діңгегі. Фантазиясыз адам – тұсаулы есек. Фантазия ақылды кеңейтеді. Фантазиясыз жаңадан бір нәрсені ойлап табу мүмкін емес. Фантазия құлықты түзейді. Біз құлықсыз адамның орнына өзімізді қойып, құлықсыздықтан жиренеміз. Фантазия әдемілік сезіміне тереңдетеді: біз неше түрлі әдеміліктерден фантазия арқылы ләззат аламыз. Фантазиясыз адам өмірі өңсіз, түссіз бір нәрсеге айналады. Мылқау өмірге үн беретін, сақау өмірге тіл беретін, жоқты бар қылатын, барды гүлді, көрікті қыла алатын, бізді арыға аяқ басқызып, тәңірімен тілдестіретін – сол фантазия.

Қиял терең һәм бай болу үшін жанды суреттеулер көп болу керек. Адам неғұрлым білімді, тәжірибелі болса, қиялы да сонша бай болмақ. Міне, осы себептерден баланың қиялы терең, бай болсын десек, оның білімді болуына иждиһат қылу керек. Бала тұрмыспен көзбе-көз таныссын, оның есінде, жанында көп білім болсын, жан-жануардың тұрмысын бақыласын, жаратылыстың тұрмысымен таныс болсын. Міне, сонда баланың қиялы өткір һәм бай болмақ.

(Мағжан Жұмабаев)

- Мәтіндегі қазір жиі қолданылмайтын сөздерді теріп жазып, мағынасын түсіндірме сөздікті пайдаланып айт.

- «Фантазиясыз адам өмірі өңсіз, түссіз бір нәрсеге айналады» деген ғалымның пікірін қалай түсінесің?

Ж А З Ы Л Ы М

7-тапсырма. «Дербес пікір жазу» тәсілін қолданып, мәтін мазмұны бойынша пікірлеріңді жаз (уақыт мөлшері: 7–8 минут).

1. Өзіндік пікір (идея) – бір сөйлем.
2. Дәлел – екі сөйлеммен келтіру керек.
3. Өз пікірін дәлелдейтін мысал – екі сөйлем.
4. Өз пікіріне қарсы пікір – бір сөйлем.
5. Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал – екі сөйлемнен тұру керек.
6. Қорытынды – екі сөйлемнен тұрады.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. «Фантазиясыз жаңадан бір нәрсені ойлап табу мүмкін емес» деген ғалымның пікіріне қосыласың ба? Осы тақырыпта пікірталас ұйымдастырыңдар.

Пікірталасқа қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз өдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді және оқшау сөздерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

9-тапсырма. «Бес саусақ» тәсілі арқылы сұрақтарға жауап жаз.

Бас бармақ – басты мәселе. *Бүгінгі сабақта ең құнды мәселе не болды?*

Балаң үйрек – бірлесу. *Мен топта/жұпта қалай жұмыс жасадым? Кімге көмек бердім?*

Ортан терек – ойлану. *Мен бүгін қандай білім мен тәжірибе алдым?*

Шылдыр шүмек – шынайылық. *Сабақ маған ұнады ма? Неліктен?*

Кішкентай бөбек – көңіл күй ахуалы. *Мен өзімді сабақта қалай сезіндім?*

7–8-сабақ

ТҮС КӨРУ

ОЙТУРТКІ

1-тапсырма. Сұрақтарға жауап бер.

1. Түс көру қиялға жата ма?
2. Түс адам қиялынан туа ма?
3. Сен жиі түс көресің бе?
4. Түсіңді жорисың ба?

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, оның қай стильде жазылғанын айт. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндір.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікіріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. «*Менің ойымша ...*».

Екінші сөйлем. «*Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін*».

Үшінші сөйлем. «*Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын*».

Соңғы сөйлем. «*Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім*».

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіннің аңдатпасын толықтырып жаз.

Мәтінде

.....

.....

.....

.....

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Мәтінді бірнеше бөлікке бөліп, тақырып қой. Мәтін бойынша бірнеше сұрақ дайындап, диалог құра. Шылауларды теріп жазып, шылаудың қай түріне жататынын айт.

Мұсылман халықтары түс жору туралы мәселеге ерте замандардан бастап кең мән берген. Ғасырлар бойы жинақталған тәжірибелерді басқа ұлт өкілдері өз тілдеріне аударып, мұсылман әлемінің тылсымымен ұдайы таныстырып отырған. Мәселен, 1902 жылы Н.Г. Маллицкийдің «Мұсылмандық түс жору» деген кітабы жарық көрді. Мұнда автор парсы тілінде шыққан мұсылман энциклопедиясының түс көріп, оны жоруға арналған бір тарауын орысша аударып ұсынғанын айтады. Он екі тарау тұтастай түс жоруға бағыттталыпты.

Қимыл, әрекет үстінде кім-кімнің де күш-жігері нақтылы іске арналады, ал ұйқы барысында сыртқы сезінулеріміз тынышталады. Сол кезде түске өлденелердің ену себептерін ғұлама бабаларымыз қалай түсіндірген? Бірінші себебі: ұйқы барысында қиял керемет шарықтайтын көрінеді. Қым-қуыт күйбіңнен мүлдем алыстап, ішкі қазына сандықтарының кілті кенеттен ашылады. Соның тікелей ықпалынан ап-анық бейне белгілер суреттеледі де, ұйқыдағы небір таңғажайыптарды тудырады. Мұндай жайт басым көпшілікке тән екен. Ғалымдар

бұған мән бере қарап, түсте көрген жайттар орындалады, әсіресе оны кемеңгер, ойшыл адам жорыса дейді. Екінші себебі: адамның ағзасында түрлі өзгерістер ұшырасады. Соған орай рух та түрлі өзгеріс туғызады. Мысалы: егер ыстықтаса, түсінде от; егер тоңса, түсінде қар, аяз; егер адам ағзасына сыз өтсе, түсінде жауын, тасқын су немесе өзен; егер құрғақшылыққа душар болса, түсінде шаң, құм, тау, тас көріп, денедегі сәл-пәл осындай ауытқуларға қарай түрлі құбылыстар туады. Мұндай жағдайда көрген түстерге пәлендей мән берілмеген. Ғалымдар да оны талдамаған. Үшінші себебі: сыртқы сезінуіміз тұтастай тәуелсіз, азат хал кешкендіктен таңғажайыпқа бөленеді. Сол сәтте анық белгі түсіп, олардың іске асуы алдын ала сезіледі. Мұндай түстер айрықша бағаланған және ғалымдар оған шындық деп қараған. Жан дүниесі таза, пәк адамдар ғана аян берілер түс көреді деп саналған.

(«Ана тілі» газетінен)

ОҚЫЛЫМ

АЙТЫЛЫМ

6-тапсырма. Ақындардың түс туралы өлеңдерін оқы. Өлеңдерді талдап, өз ойыңды айт. Морфологиялық талдау жаса.

Түс

Жарық сөуле, Айды, Күнді көрмеймін,
Жарты өлік, толық өмір сүрмеймін.
Қуанышты, азат жүрген халықтың
Не істегенін, не дегенін білмеймін.

Қор болды ғой қалың қайрат, есіл күш!
Абақтыда қолдан келер қандай іс!
Ұйқы тілеп, көзді торлап жұмамын,
Амал қанша, жұбанышым жалғыз түс.

(Мағжан Жұмабаев)

Түс

Жаралғандай бір ғажайып қиялдан,
Қолын бұлғап әкем соққан үй алдан,
Бала күнім жиі енеді түсіме
Өжелерден алғыс алған, сый алған.

Бұлқан-талқан тау өзені тасынып,
Тау шыңына таң шапағы асылып,

Жасыл бөктер, жасыл шырша, жасыл өн,
Жасыл орман, шақырады жас үміт...

Жаралғандай бір ғажайып қиялдан,
Қолын бұлғап өкем соққан үй алдан,
Бала күнім жиі енеді түсіме
Аталардан аңыз алған, күй алған.

(Нұрлан Оразалин)

АЙТЫЛЫМ

7-тапсырма. Бұқаралық ақпарат құралдарынан, ғаламтордан түс көру туралы ақпарат жина. Жинаған ақпараттарың бойынша бірнеше сұрақ дайында. Осы ақпараттарды пайдаланып, сабақта ой бөлісіңдер.

Ойбөліске қойылатын талаптар:

- тақырыптан ауытқымау;
- берілген уақыттан асырмау;
- сөз әдебін сақтау;
- тіл сауаттылығы;
- мақал-мәтел, фразеологиялық тіркестерді және одағай сөздерді қолдану;
- өзіндік ойы мен көзқарастарын жүйелі жеткізу.

ОЙТАРАЗЫ

ЖАЗЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтінді талда. Төмендегі белгілермен әр абзацты немесе сөйлемдерді белгіле. Өз ойларыңды қорытындылап жаз.

«V»	«-»	«+»	«?»
Бұрыннан білемін.	Менің ойлағаным қайшы, кереғар.	Мен үшін жаңа ақпарат.	Келісе алмаймын, білгім келеді.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Адам өмірінің 1/4 бөлігін ұйқыға және оның 6 жыл уақытын түс көруге жұмсайды. Алайда оянғаннан кейін адамдар түстің көп бөлігін есте сақтамайды. Адам түсті әр 90 минут сайын көреді. Ал ең ұзақ түс таңғы мезгілде ары кетсе 30–45 минутқа созылады.

9-сабақ

ҒЫЛЫМИ ФАНТАСТИКА

ОЙТУРТКІ

1-тапсырма. Суретті пайдаланып, әңгіме құра.

<http://www.pravmir.ru/nauchnaya-fantastika-osnova-patriotizma>

ТЫНДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңда. Мәтіннің қай стильде жазылғанын анықтап, жоспар құр.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікіріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. *«Менің ойымша ...».*

Екінші сөйлем. *«Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».*

Үшінші сөйлем. *«Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».*

Соңғы сөйлем. *«Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».*

ЖАЗЫЛЫМ

4-тапсырма. Мәтіндегі тұрақты тіркестерді тауып, мағынасын түсіндір. Осы тіркестерді пайдаланып, сөйлемдер құра.

ОҚЫЛЫМ

5-тапсырма. Сұхбатты оқы. Не жайында екенін айт. Сөйлем ішіндегі тыныс белгілерінің атқарып тұрған қызметін түсіндір.

– *Әңгімені ғылыми-фантастика жанрына қысқаша сипаттамаңыздан бастасақ...*

– Бұл жанр өз ішінде фантастика, ғылыми-фантастика, фантастикалық скетч, фантастикалық юмор болып одан әрі бөлінеді. Ғылыми-фантастика жанры қазақ әдебиеті үшін жат емес. Оның кейбір элементтері біздің қазақ ертегілерінде де кездеседі. Мен, әсіресе «Ер Төстік» ертегісіне көп көңіл бөлемін. Есіңізде ме, ертегінің соңында Ер Төстіктің әке-шешесі, сүйген қызы, бәрі жасарып кетеді. **Бақытты** өмір сүреді. Бұл – жасты жасарту эликсирінің күші. Қазір ғалымдар жастық эликсирін, яғни жасартатын сұйықтықты табу үшін ізденіп жатыр. Бәлкім, болашақта жүзеге асар. Ертегінің кейіпкерлері – өмірде болмаған, ойдан алынған адамдар. Ал аңыздың, эпостың кейіпкерлері – өмірде болған адамдар. Мысалы, Қорқыт атамыз, Қобыланды батырымыз аңыз-эпос кейіпкерлеріне айналғанымен, олар өмірде болған жандар...

– *Осындай тұлғалар жөніндегі аңыз-эпостарды оқып өскендіктен бе, романдарыңыздағы кейіпкерлеріңіз де жай адамдар емес, гарышкерлер ғой?*

– Өте дұрыс айтасыз. Бастауыш сыныпта оқып жүргенімде ауылымызда электр шамы болған жоқ. Ауылда **қызықты** кітап та тапшы болды. Сонда, әлі есімде, анам Құлханыс көрші-қолаңды кешкі асқа шақырып, дәм соңында ағам Төрегелді мен әпкелерім Гүлбала, Фатима, Рахимаға «Батырлар жырын» кезекпен оқытатын. Кітаптағы Қобыланды батыр жыры мен түрлі түсті суреттер маған қатты әсер ететін. Сол **ұлы** тұлға, **хас** батырдың сүйегінің табылғаны, оған дулыға-күмбез тұрғызылғаны жөнінде телеарналардан көріп-естігенімде ерекше толқып, соны бір барып көруді мақсат еттім. Сәті де осы жолы түсті.

– *Ғылыми-фантастиканың кейіпкерлері де ойдан шығарылған ба?*

– Иә. Ғылыми-фантастикалық шығарма ғана емес, **шынайы** саналатын кез келген шығарма негізінен ойдан туындайды. Ал ғылыми-фантастиканың кейіпкерлері түгелдей ойдан алынады, оқиғасы да солай. Бірақ ғылыми-фантастика болған соң, оның өзіне сай қойылатын талабы, ғылыми идеясы болады. Ойдан алынған кейіпкерлер – сол идеяны шығармада жүзеге асырушылар. Сондықтан ғылыми-фан-

тастикалық шығарманы ертегі, аңыздан бөлек қарастырамыз. 1957 жылы Ақжан Жақсыбекұлы әл-Машани алғаш рет ғылыми-фантастикалық шығарма деген айдармен «Жер астына саяхат» деген шығармасын жариялады.

(Ж. Сахиев пен А. Жалмағанбетованың сұхбаты, *aktobegazeti.kz* сайтынан)

ЖАЗЫЛЫМ

6-тапсырма. Сұхбатты қайталап оқы. Тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндір. Мәтіндегі қара өрішпен берілген сөздердің орнына синонимін қойып, мәтін мазмұнының қандай өзгеріске ұшырағанын дәлелде.

АЙТЫЛЫМ

ЖАЗЫЛЫМ

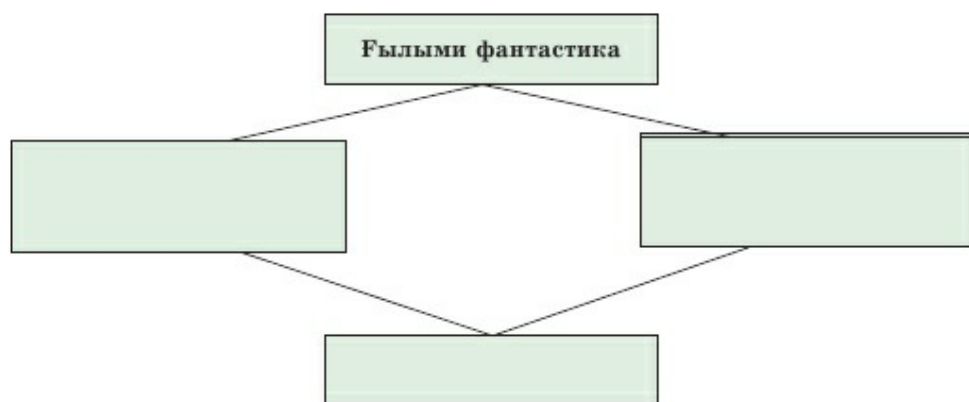
7-тапсырма. Көп нүктенің орнына керекті сөздерді қойып, «Шығу парағын» толтыр.

- Маған ... қиын болды.
- Мен ... тапсырмаларын орындадым.
- Мен ... екендігін түсіндім.
- Мен ... үйрендім.
- Мені ... таңғалдырды.

АЙТЫЛЫМ

8-тапсырма. Мәтінді пайдаланып, «Ғылыми фантастика» тақырыбы бойынша диаграмма құра.

БІЛГЕНІҢ ДҰРЫС!

Ақжан Жақсыбекулы әл-Машанидің «Жер астына саяхат» кітабы ғылыми-фантастикалық әңгімелерден тұрады. Кітапта жазушы геология, жер мен ғарыштың арақатынасын, халық ауыз әдебиетіндегі кейбір сюжеттердің аспан денелерімен байланыстылығын қызықты баяндайды. «Ай арысы» ғылым жаңалықтары кітабында алхимия, астрология секілді ғылым салалары жөніндегі көзқарастар қайта жаңғыртылып ұсынылған.

10-сабақ

НӘТИЖЕ САБАҚ

ОЙ ТҮРТКІ

- Түс дегеніміз не?

АЙТЫЛЫМ

1-тапсырма. Берілген тақырыптар бойынша ой бөлісіңдер.

Қиял әлемі

Фантастика

Арман

ТЫҢДАЛЫМ

2-тапсырма. Мәтінді тыңдап, мазмұнын баянда.

АЙТЫЛЫМ

3-тапсырма. Мәтіндегі ақпараттар бойынша өз пікіріңді дәлелде.

Бірінші сөйлем. «Менің ойымша ...».

Екінші сөйлем. «Себебі, мен оны ... деп түсіндіремін».

Үшінші сөйлем. «Оны мен ... деген деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын».

Соңғы сөйлем. «Осыған байланысты мен ... деген шешімге келдім».

О ҚЫ Л Ы М

4-тапсырма. Мәтінді оқы. Мәтін бойынша сұрақтарға жауап бер.

Мөңке би түс көріп, сол түсін Сырым батырға жорытпақ болады. «Бір жолы бәйгеге 40 ат қостым, біреуі де бәйгеден келмеді. 30 ат қостым біреуі де келмеді. 5 ат қостым, төртеуі бәйгеден келмеді де, біреуі ғана қарақшыға аман жетті. Аман жеткені сол, келе сала пышаққа ілікті. Өлгі аттың ішін жарып жібергенімде, қасқыр шықты, қасқырды жарғанда түлкі шықты. Түлкіні жарғанда, қоян шықты. Осыны жорып берші», – дейді Мөңке би.

Сырым батыр түсті Мөңкенің ұзатылып кеткен қызына жорытуды ұйғарады. Бірақ Мөңкенің қызы би үш рет шақырту жібергеннен кейін әрең келеді.

Қыз түсті естіген соң, Сырым батырға: – Түсті жездеңе жорытпа, жиеніңе жорытпа, әйелге жорытпа деген сөз бар еді... Сонда да айтайтын, – дейді. – Түс адал түс, қияли түс, шайтани түс деп үшке бөлінеді. Мұны қай түске жатқызарымды білмеймін, бірақ оның шешуі мынадай: «40 ат дегеніміз мұсылманның 40 парызы орындалмай қалатын заман болады екен; 30 аттың бәйгеден келмей қалатыны – 30 күн ораза ұстамайтын заман туады екен; 5 аттың төртеуі келмей, біреуі келгені – бес уақыт намаз қаза болып, оны біреу оқып, біреу оқымайтын кез келеді екен; қасқырдың шыққаны – кісінікін тартып алып, ұрлап жейтін зорлықшыл заманның туатыны шығар; түлкі шыққаны – алдаушы мен арбаушы көбейетін, түлкідей бұлаңдаған заманның күтіп тұрғаны шығар; қоян шыққаны – ұрпақ үрейленіп өсетін, көлеңкесінен қорқып жүретін заман болар».

Осыны айтып болғаннан кейін Мөңке бидің қызы: – Маған түс жорытқандарыңыз қате болды, күндердің күнінде әйел билеген заман келеді. Ол заманда әйелден ұят кетеді, еркектен намыс қашады, менің үш рет шақырғанда зорға келуімнің сыры осында еді, – депті.

(«Ел аузынан» кітабынан)

- Мөңке бидің түсін қызы дұрыс жорыған ба? Оның айтқандары дәл келді ме?
- Ойыңды нақты деректер арқылы дәлелдеп айт.

А Й Т Ы Л Ы М

5-жағдаяттық тапсырма. Бүгін досың өзінің көрген түсін айтып, сенің жорып беруіңді өтінді. Не істейсің?

ОҚЫЛЫМ

6-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқы. Мәтіндегі негізгі ойды анықта. Өлеңдегі етістіктердің орын тәртібі туралы айт.

Түсіме қала кірді
 Қала кірді түсіме,
 Мүмкін емес жеңуге,
 Барлық елі ғаламның жабыла оған төнуде.
 Мекені екен Достардың
 түсіме енген сол қала,
 Жарығында жалғанның бұрын-соңды болмаған,
 Сол қалада махаббат барлығына бас болған,
 Бәрі соған табынып, бәрі содан басталған.
 Сол махаббат —
 Өркімнің қимылынан байқалған,
 Көзі, сөзі, ісінен, жауабынан қайтарған.

(*Мұқағали Мақатаев*)

ЖАЗЫЛЫМ

7-тапсырма. «Ғылыми фантастика» тақырыбында әңгіме құрап жаз.

Әңгімеге қойылатын талаптар:

- тақырыбы болуы қажет;
- ой жүйелілігі сақталуы тиіс;
- ғылыми фантастика туралы нақты дәлелдер арқылы берілуі керек;
- стильдік тұрғыдан дұрыс жазылуы тиіс;
- оқшау сөздерді дұрыс қолдану шарт;
- орфографиялық нормалар қатаң сақталуы керек;
- өзіндік қорытынды жасалуы тиіс.

ОЙТАРАЗЫ**ЖАЗЫЛЫМ**

8-тапсырма. «Шығу парағын» пайдаланып, сұраққа жазбаша жауап бер.

- «Ғылыми фантастика» тақырыбы бойынша не үйрендің?
- Сен үшін бұл бөлімде қай мәліметтер құнды болды?
- Өз жұмысыңа, сыныптастарыңның топ ішіндегі әрекеттеріне көңілің тола ма? (Өзіңнің және сыныптастарыңның білімін бағала).
- Осы тақырып бойынша тағы не білгің келеді?
- Осы тақырып бойынша тағы қандай ақпарат көздерін оқисың?

МАЗМУНЫ

Алғы сөз	3
1-бөлім. Ауа райы және климаттық өзгерістер	5
1-2-сабақ. Қазақ халқының ауа райын болжауы	5
3-4-сабақ. Климат пен табиғат.....	9
5-6-сабақ. Ұлы Дала табиғаты	13
7-8-сабақ. Ауасыз тіршілік жоқ	17
9-10-сабақ. Нәтиже сабақ. Табиғат және адам	21
2-бөлім. Көшпелілер мәдениеті.....	25
1-2-сабақ. Көшпелілер мәдениеті – өркениеттің бастауы	25
3-4-сабақ. Көшпелілердің жазуы	29
5-6-сабақ. Көшпелілердің киіну мәдениеті	33
7-8-сабақ. Көшпелілер салтанаты	37
9-10-сабақ. Нәтиже сабақ. Көшпелілер ұрпағы	40
3-бөлім. Денсаулық – зор байлық	45
1-2-сабақ. Денсаулық және қоршаған орта	45
3-4-сабақ. Рухани денсаулық – өмірдің мәні.....	49
5-6-сабақ. Денсаулық кепілі.....	52
7-8-сабақ. Денсаулықты сақтау – үлкен өнер.....	56
9-10-сабақ. Нәтиже сабақ. Саламатты өмір салты.....	59
4-бөлім. Достық және сүйіспеншілік	62
1-2-сабақ. Достық – асыл қасиет	62
3-4-сабақ. «Достық – өмірлік нұсқа»	65
5-6-сабақ. Ұлы адамдар достығы	68
7-8-сабақ. Сүйіспеншілік – шынайы сезім	72
9-10-сабақ. Нәтиже сабақ. Сүйіспеншілік бастауы – туған жерді сүю	75
5-бөлім. Музыка өнері және қазақтың киелі домбырасы.....	79
1-2-сабақ. Музыка – табиғи өнер	79
3-4-сабақ. Музыкалық бағыттар мен аспаптар	82
5-6-сабақ. Домбыра – халық мұрасы	85
7-8-сабақ. Күй – музыканың ерекше жанры	88
9-10-сабақ. Нәтиже сабақ. Музыка – әлемдегі ең жоғарғы өнер.....	92

6-бөлім. Ғаламтор және әлеуметтік желілер	95
1–2-сабақ. Ғаламтор тарихы	95
3–4-сабақ. Ғаламтордың пайдасы мен зияны	98
5–6-сабақ. Әлеуметтік желіні пайдаланамын	104
7–8-сабақ. Тіл және технология	109
9–10-сабақ. Нәтиже сабақ.....	113
7-бөлім. Қазақстандағы ұлттар достастығы	118
1–2-сабақ. Ұлттар достығы – басты байлығымыз	118
3–4-сабақ. Қазақстан халқы Ассамблеясы	120
5–6-сабақ. Қазақстан – әлемдік қауымдастықта	124
7–8-сабақ. Ұлттар достығының ұйытқысы	127
9–10-сабақ. Нәтиже сабақ.....	129
8-бөлім. Дұрыс тамақтану, гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар.....	133
1–2-сабақ. Ас – адамның арқауы.....	133
3–4-сабақ. Дәрумендердің пайдасы	136
5–6-сабақ. Гендік өзгеріске ұшыраған тағамдар.....	139
7–8-сабақ. Тамақтану мәдениеті	143
9–10-сабақ. Нәтиже сабақ.....	146
9-бөлім. Жеңіс күні. Ұлы ерлікке тағзым	150
1–2-сабақ. Отан оттан да ыстық	150
3–4-сабақ. Қазақтың батыр қыздары	155
5–6-сабақ. Ерлік – елге өнеге.....	157
7–8-сабақ. Ерлік – елдің қасиеті, жүректілік – жігіттің қасиеті.....	160
9–10-сабақ. Ұлы ерлікке тағзым	164
11–12-сабақ. Нәтиже сабақ.....	167
10-бөлім. Ғылыми фантастика	170
1–2-сабақ. Қиял-ғажайыптар әлемі.....	170
3–4-сабақ. Адам қиялы	174
5–6-сабақ. Қыран жетпеген жерге қиял жетеді.....	176
7–8-сабақ. Түс көру	179
9-сабақ. Ғылыми фантастика	183
10-сабақ. Нәтиже сабақ.....	186

Оқу басылымы

Қосымова Гүлбану Сейілбекқызы
Рахметова Райгүл Садуақасқызы

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің
7-сыныбына арналған оқулық

Редакторы *Р. Райбаева*

Көркемдеуші редакторлары *Д. Сабитаева, З. Әуелбекова*

Техникалық редакторы *Ү. Рысалиева*

Корректоры *Е. Амангелді*

Компьютерде беттеген *П. Салықбаева*

Фотоларды түсірген *А. Устиненко*

ИБ №061

**Теруге 28.03.2017 берілді. Басуға 17.07.2017 қол қойылды. Пішімі 70x90^{1/16}. Офсеттік қағаз.
Мектептік өріп. Офсеттік басылыс. Шартты баспа табағы 14,04.
Есептік баспа табағы 11,12. Таралымы 80000 дана. Тапсырыс № 2631.**

**«Атамұра» корпорациясы» ЖШС, 050000, Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы, 75.
Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясы» ЖШС-нің Полиграфкомбинаты,
050002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.**